

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Το αναγεννησιακό πεδίο του λόγου και η επίδρασή του στη σκέψη του
Τόμας Χομπς, όπως αποτυπώθηκε στον *Λεβιάθαν***

Αιμιλία Κρητικού

A.M.: 1109 M 045

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ: Παντελής Μπασάκος

Αθήνα, Μάρτιος 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
A. ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ	5
1. Αναγέννηση	5
1.1 Εννοιολόγηση	5
1.2 Τα χαμένα ρητορικά έργα	10
2. Ρητορική	15
2.1 Εύρεσις	17
2.2 Η κικερώνεια <i>inventio</i> και η <i>Θεωρία των Στάσεων</i>	21
2.3 Το επιστημολογικό status του κικερώνειου ρητορικού μοντέλου	26
2.4 Η αναγεννησιακή ρητορική της <i>controversia</i> και της επινόησης	30
B. Ο ΤΟΜΑΣ ΧΟΜΠΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ	40
1. Το ουμανιστικό υπόβαθρο της εκπαίδευσης στην Αγγλία στο κατώφλι του δεκάτου εβδόμου αιώνα	40
2. Η έννοια της <i>ρητορικής</i> στον <i>Λεβιάθαν</i>	45
3. Η αδρανοποίηση του λογικού μηχανισμού της ρητορικής	49
3.1 Η ανανοηματοδότηση της <i>γνώμης</i> και της <i>αμφιβολίας</i>	49
3.2 <i>Κοινοί τόποι (commonplaces)</i> αντί της <i>inventio</i> : η προκατάληψη στη θέση της επινόησης	57
4. Η χομπσιανή γνωσιοθεωρία	61
4.1 Ο λόγος ως σύστημα λέξεων και η γέννηση μιας νέας <i>μεθόδου</i>	63
4.2 Αλήθεια και γλώσσα	69
5. Ορισμένες σκέψεις αντί επιλόγου	74
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	79

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τι σημαίνει να χρησιμοποιεί κανείς τον λόγο; Πόσο μπορεί να διαφέρουν οι απαντήσεις στο εν λόγω ερώτημα; Κατά το 17^ο αιώνα η υποτύπωση του προβλήματος παίρνει τη μορφή δύο διαμετρικά αντίθετων θεωρητικών προτάσεων τη διαφορά των οποίων θα ήταν δυνατόν εκ πρώτης να εκτιμήσουμε μέσω της αντιπαραβολής των παρακάτω αποσπασμάτων. Ο Κικέρων, εμβληματική μορφή της κλασικής ρητορικής και μείζων αναφορά της αναγεννησιακής θεωρίας του λόγου, ολοκληρώνει την ομιλία του με θέμα τον ιδανικό ρήτορα, την οποία απευθύνει στον φίλο του Μάρκο Βρούτο, γράφοντας:

Έτσι, αγαπητέ μου Βρούτε, σου έδωσα τη γνώμη μου περί του ολοκληρωμένου ρήτορα, την οποία είσαι ελεύθερος να υιοθετήσεις ή απορρίψεις, όπως ορίζει η καλύτερη κρίση σου. Εάν βρίσκεις τον λόγο να σκεφτείς διαφορετικά, δεν θα έχω καμία αντίρρηση [...]. Γιατί είναι πιθανό όχι μόνο εσύ κι εγώ να έχουμε διαφορετικές απόψεις, αλλά επιπλέον αυτό το οποίο εμένα μού φαίνεται αληθές κάποια στιγμή, να δείχνει διαφορετικό κάποια άλλη. Όχι μόνο στην παρούσα υπόθεση [...] αλλά και στους σημαντικότερους κλάδους της επιστήμης, δεν έχω σταθεί ικανός να ανακαλύψω έναν περισσότερο σίγουρο κανόνα που να κατευθύνει την κρίση μου, πέρα από το να υιοθετώ κάθε φορά αυτό που εμφανίζεται ως το πλέον πιθανό: γιατί η Αλήθεια καλύπτεται από πολύ παχύ πέπλο, ώστε να χαρακτηριστεί ως βεβαιότητα¹[...].

Ο Τόμας Χομπς, το έργο του οποίου συγκροτείται στον αντίποδα του αναγεννησιακού πεδίου του λόγου, σημειώνει στον *Λεβιάθαν*²:

Η χρήση και ο σκοπός του λόγου δεν συνίσταται στην εύρεση του αθροίσματος και της αλήθειας μίας ή έστω λίγων λογικών συνεπειών ανεξάρτητων από τους πρωταρχικούς ορισμούς και τις καθιερωμένες σημασίες των λέξεων. Έγκειται στο να αρχίζει κανείς από τους ορισμούς και τις σημασίες των λέξεων. Και να προχωρά από τη μία λογική συνέπεια στην επόμενη. Γιατί δεν μπορεί να υπάρχει καμία βεβαιότητα για το τελικό συμπέρασμα, εάν δεν υπάρχει βεβαιότητα για όλες τις αποφάνσεις και

¹ Cicero, *Orator, or Accomplished Speaker*, trans. E. Jones στο <http://www.gutenberg.org/cache/epub/9776/pg9776.html> [Ημερομηνία πρόσβασης 24/03/2013]

² Η έκδοση αναφοράς είναι Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. J.C.A. Gaskin, Oxford University Press, Oxford 1996.

αρνήσεις στις οποίες αυτό στηρίχθηκε και από τις οποίες συνάχθηκε. Όταν ένας οικοδεσπότης, κάνοντας έναν υπολογισμό, αθροίζει όλα τα ποσά των εξόδων, χωρίς να εξετάζει πώς προέκυψε το κάθε ποσό από αυτούς που του το χρέωσαν ή τι είναι αυτό για το οποίο πληρώνει, δεν εξασφαλίζεται περισσότερο από όσο εάν αποδεχόταν τον συνολικό λογαριασμό, εμπιστευόμενος τις ικανότητες και την εντιμότητα ενός λογιστή. Ομοίως, στον συλλογισμό όλων των άλλων πραγμάτων, αυτός που καταλήγει σε συμπεράσματα [...] χωρίς να τα αντλεί από τα πρωταρχικά στοιχεία κάθε συλλογισμού (δηλαδή τις καθιερωμένες μέσω των ορισμών σημασίες των λέξεων) κοπιάζει μάταια...³

Το καταληκτικό παράθεμα της ομιλίας του Κικέρωνα περί του ιδανικού ρήτορα αποτελεί μια σύνοψη του περιεχομένου της: Στην κικερώνεια προοπτική, το να χρησιμοποιώ τον λόγο σημαίνει να αντιπαραθέτω επιχειρήματα στην επιχειρηματολογία του αντιπάλου. Η κατασκευή του λόγου διαμεσολαβείται από μια έννοια χρήσης η οποία παραπέμπει σε όλους εκείνους τους επιμέρους παράγοντες που καθορίζουν τις εκάστοτε συνθήκες εκφοράς του λόγου και συμβάλλουν σε ό,τι περιγράφουμε κοινώς ως *περιστασιακότητα του λόγου* (στοιχείο που ο Κικέρων αποδίδει πολύ εύστοχα ως διαφορετικές όψεις που λαμβάνει ένα πράγμα ή ζήτημα, για διαφορετικούς ανθρώπους και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές). Υπό το πρίσμα αυτό, είναι πιο ορθό να μιλάμε για *χρήσεις* του λόγου, εφόσον η χρήση ορίζεται ως πληθυντική.

Αντιθέτως, ο Χομπς επικαλείται τη χρήση προκειμένου να τη συσχετίσει με ένα σύνολο κριτηρίων διασφάλισης της τυπικής εγκυρότητας των συμπερασμών· η χρήση εν προκειμένω γίνεται συνώνυμη μιας σειράς κοινά αποδεκτών κανόνων κατασκευής του λόγου και συνεπώς, μετατρέπεται σε ενική. Η σημασιακή μετατόπιση που υπογραμμίσαμε συνοψίζει τις ριζικές διαφορές των δύο συστημάτων σκέψης, τις οποίες θα επιχειρήσουμε να αποτυπώσουμε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

³ Leviathan, V.4

A. ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ

1. Αναγέννηση

1.1 Εννοιολόγηση

Μία από τις διαδεδομένες περιγραφές του όρου *Αναγέννηση*, σύμφωνα με την οποία κατά την εν λόγω περίοδο παρατηρείται, μεταξύ άλλων, μια στροφή προς την κλασική αρχαιότητα, φαίνεται να συνδέει με τρόπο αυτονόητο και αποκλειστικό την αναβίωση του ενδιαφέροντος για τη ρητορική τέχνη με τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, η σύνδεση των όρων ούτε αυτονόητη ούτε αποκλειστική είναι, γεγονός για το οποίο ευθύνονται οι σημασιακές τους διακυμάνσεις· εάν σήμερα έχουμε παραλάβει μian έννοια ρητορικής συνώνυμη με τη φιοριτούρα, το διακοσμητικό στοιχείο του λόγου, η μελέτη της εξέλιξης αυτής δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στις σημασιακές μεταμορφώσεις της έννοιας μέσα στο χρόνο, με άλλα λόγια στην ιστορικότητά της. Ανάλογες δυσκολίες ανακύπτουν και κατά τον προσδιορισμό του περιεχομένου της έννοιας της Αναγέννησης. Θα ήταν σκόπιμο επομένως να επιχειρήσουμε μια σύντομη εξέταση της τελευταίας και να αφήσουμε αυτή την αναλυτική κίνηση να μας οδηγήσει στη συνάντηση με την έννοια της ρητορικής, ώστε να μας επιτραπεί στη συνέχεια να αποτυπώσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της σχέσης τους.

Η περιγραφή του φαινομένου *Αναγέννηση* έχει υπάρξει αντικείμενο έντονης διαμάχης όσον αφορά τόσο τη χρονική του εντόπιση, όσο και τον προσδιορισμό του περιεχομένου του. Εάν ακολουθήσουμε μεθοδολογικές κινήσεις που περιγράφουν την Αναγέννηση ως μια περίοδο με «ξεχωριστή φυσιογνωμία» και προνομιακή έμφαση σε συγκεκριμένα πεδία γνώσης, τότε θα εντοπίσουμε τις απαρχές του φαινομένου στη Δυτική Ευρώπη των αρχών του δεκάτου τετάρτου αιώνα⁴.

⁴ Η έμφαση στη σημασία της απόδοσης του όρου σε μία διακριτή χρονική περίοδο της ευρωπαϊκής ιστορίας δεν αγνοεί σε καμία περίπτωση τις συνέχειες και τον διάλογο της εν λόγω περιόδου με το παρελθόν. Απλώς, η άποψη αυτή επισημαίνει την ιδιαίτερη ένταση και τα ειδικά χαρακτηριστικά με

Παράλληλα, άλλες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις τείνουν να υπερτονίζουν το στοιχείο των «ζωτικών συνεχειών» με το παρελθόν μέσω μιας ιδιαίτερης χρήσης της συγγενούς έννοιας του *ουμανισμού*⁵: στην περίπτωση αυτή, ο πολύ γενικός ορισμός του ουμανισμού ως έντονου ενδιαφέροντος για την κλασική αρχαιότητα προκαλεί μια αντίστοιχη διαστολή στην έννοια της *Αναγέννησης*. Έτσι, γίνεται κατανοητός ο τρόπος που η τελευταία κάνει την εμφάνισή της και σε πρωιμότερες φάσεις της ευρωπαϊκής ιστορίας, επί παραδείγματι ως *Καρολίγγεια Αναγέννηση* ή ως *Αναγέννηση του δωδεκάτου αιώνα*⁶: κριτήριο αυτής της χρήσης του όρου είναι η παρουσία, ήδη από τον όγδοο-ένατο και δωδέκατο αιώνα αντίστοιχα, πρακτικών που θα αποτελέσουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα του «αναγεννησιακού ουμανισμού» του δεκάτου τετάρτου αιώνα.

Οι «ζωτικές συνέχειες με το παρελθόν» φαίνεται να βρίσκονται και στο επίκεντρο της διαμάχης περί του περιεχομένου του όρου. Ας επιτρέψουμε σε αυτό το στοιχείο να μας οδηγήσει. Εάν δεχτούμε ότι το κριτήριο της μελέτης της κλασικής αρχαιότητας μέσα από τα σχετικά κείμενα είναι αυτό που χαρακτηρίζει εν πολλοίς τις προσπάθειες εννοιολόγησης της *Αναγέννησης*, τότε μπορούμε να κατανοήσουμε τη σύγχυση που δημιουργείται: η μελέτη των αρχαίων κλασικών δεν είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εν λόγω περιόδου· αντιθέτως, το ενδιαφέρον αυτό το διεκδικούν διαφορετικές φάσεις της ευρωπαϊκής ιστορίας και, φυσικά, ο Μεσαίωνας κατά τη διάρκεια του οποίου η έρευνα της κλασικής γραμματείας υπήρξε χαρακτηριστική δραστηριότητα εντοπισμένη κυρίως στα μοναστήρια και εν

τα οποία παρουσιάστηκε το ενδιαφέρον για την κλασική αρχαιότητα, όπως επίσης και την εξίσου χαρακτηριστική συχνότητα αναφορών της εποχής στην «αναγέννηση της μάθησης» ως αποτέλεσμα της επιστροφής στα έργα της κλασικής αρχαιότητας. Αυτά τα χαρακτηριστικά, μεταξύ άλλων, συνοψίζονται στον όρο *ουμανισμός*, και σύμφωνα πάντα με την παραπάνω άποψη, ο όρος είναι αποκλειστικά συνδεδεμένος με την εν λόγω περίοδο. Βλ. σχετικά, Paul Oskar Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, ed. Michael Mooney, Columbia University Press, New York 1979, σ. 17-18.

⁵ Σύμφωνα με αυτές τις απόψεις, ο ουμανισμός ορίζεται πολύ γενικά ως «το ενδιαφέρον για την αρχαιότητα και ειδικά, για το φιλολογικό της κομμάτι, το οποίο χαρακτηρίζει τις εργασίες μελετητών ήδη από τον 9ο αιώνα κι έπειτα [...] μέσα από την ανακάλυψη, τη μελέτη και την ερμηνεία κειμένων της ελληνικής και ρωμαϊκής κλασικής γραμματείας», βλ. σχετικά Nicholas Mann, «The Origins of Humanism», στο Jill Kraye (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 1-2. Στην άποψη αυτή αντιπαρατίθεται η έννοια του αναγεννησιακού ουμανισμού υπό την οποία συγκεντρώνονται μια σειρά από εντελώς ειδικά χαρακτηριστικά (όπου δεν υπάρχει διαφορετική ένδειξη, η μετάφραση είναι της γράφουσας).

⁶ Mann, σ. 2-4.

γένει στο πλαίσιο των εκκλησιαστικών δομών⁷. Ωστόσο, η ζωηρή βιοτεχνική, εμπορική και οικονομική δραστηριότητα των πόλεων-κρατών του ιταλικού Βορρά κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα ανέδειξε νέες διοικητικές ανάγκες και πολιτικές δομές, γεγονός που σε συνδυασμό με το πρακτικό αίτημα στελέχωσης των νέων θεσμών με εγγράμματους λειτουργούς είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός πρωτοποριακού και εντελώς ιδιαίτερου διανοητικού περιβάλλοντος⁸. Η διαφορά της ιταλικής χερσονήσου με την υπόλοιπη Ευρώπη τονίστηκε ιδιαίτερα μέσω της οικειοποίησης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της κλασικής ρωμαϊκής αρχαιότητας και την έμφαση στην ανάδειξη συγγενειών με το ρωμαϊκό παρελθόν, πιθανώς και ως αντίδραση στις φεουδαρχικές και εκκλησιαστικές δομές τόσο της υπόλοιπης Ευρώπης όσο και αυτών στο εσωτερικό της ιταλικής χερσονήσου⁹. Έτσι, ο δέκατος τέταρτος αιώνας σηματοδοτεί μιαν επιστροφή στα κλασικά υποδείγματα· και αν υπάρχει κάτι σε αυτή την κίνηση που μας αποτρέπει από το να την χαρακτηρίσουμε ως «μια ακόμη επιστροφή» αυτό είναι καταρχάς ο ενθουσιασμός και το εύρος της συμμετοχής σε αυτή, που δηλώνεται αδιαλείπτως από τους ίδιους τους ουμανιστές¹⁰.

⁷ Ο όρος *κλασική γραμματεία* κατά τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα σχετίζεται κυρίως με τους Ρωμαίους κλασικούς, με την αναφορά στα έργα της αρχαιοελληνικής γραμματείας να είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Βλέπε περισσότερα για το περιεχόμενο που έλαβε ο όρος σε διάφορες ιστορικές φάσεις στο Kristeller, σ. 19 κ.ε.

⁸ Βλ. σχετικά Denys Hay, *Renaissance Essays*, The Hambledon Press, London-Ronceverte 1988, σ. 174, Kristeller, σ. 18 και Mann, σ. 5. Ειδικά για την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις αναδυόμενες πρακτικές ανάγκες της εποχής, βλ. αναλυτικότερα: Robert Black, «The Origins of Humanism» στο Mazzocco Angelo (ed.), *Interpretations of Renaissance Humanism*, Brill, Leiden 2006, σ. 49. Τέλος, μια συνέπεια της άνθισης επαγγελματιών όπως αυτό του δικηγόρου ήταν η ανάδειξη των ιταλικών πανεπιστημίων –ήδη από τον δωδέκατο αιώνα– ως κέντρων διδασκαλίας του Ρωμαϊκού Δικαίου και των αρχών της κλασικής ρητορικής. Βλ. σχετικά Quentin Skinner, *Visions of Politics. Volume II. Renaissance Virtues*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, σ. 2.

⁹ Kristeller, «Humanism» στο Charles B. Schmitt, Quentin Skinner, Eckhard Kessler, Jill Kraye (eds), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, σ. 127 και Black, σ. 52-53. Είναι ενδιαφέρουσα η καταγραφή των διακυμάνσεων όσον αφορά τη μελέτη των Λατίνων κλασικών στην ιταλική χερσόνησο: η σταδιακή εγκατάλειψη μετά τον έκτο αιώνα της μελέτης τους άρχισε να υποχωρεί κατά τον δέκατο αιώνα, ενώ δύο αιώνες μετά (δωδέκατος αιώνας) το ενδιαφέρον κορυφώνεται. Τον δέκατο τρίτο αιώνα καταγράφεται ακόμη μια υποχώρηση (οφειλόμενη σε μεγάλο βαθμό σε ένα ρεύμα αντικλασικισμού προερχόμενο από τη Γαλλία), πριν καταλήξουμε στην έξαρση του ενδιαφέροντος στην περίοδο του *Quattrocento*. Η χαρακτηριστική κορύφωση του δωδέκατου αιώνα έχει δικαιολογήσει για κάποιους συγγραφείς τη χρήση του όρου *Αναγέννηση* και σε αυτή τη χρονική περίοδο. Βλ. σχετικά Black, σ. 39-56.

¹⁰ Βλ. Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, σ. 85-86. Ο Kristeller επισημαίνει επιπλέον την απουσία του όρου «ουμανιστής» κατά το Μεσαίωνα. Βλ. ό.π., σ. 23. Για τον ενθουσιασμό με τον οποίο περιβλήθηκε η νέα στροφή της εποχής προς το φιλολογικό κομμάτι της κλασικής αρχαιότητας (λατινικής και ελληνικής) και τις χαρακτηριστικές περιγραφές αυτής της κίνησης ως «αναβίωσης» ή

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κίνησης αποτελεί η εξέλιξη της *ars dictaminis*, η οποία παρουσίασε ιδιαίτερη άνθιση στον ύστερο Μεσαίωνα και στην οποία μπορούμε να δούμε μια μορφή της μεσαιωνικής επιβίωσης της ρητορικής τέχνης. Κύριο έργο αυτών που την εξασκούσαν, των *dictatores*, ήταν η σύνθεση επαγγελματικών εγγράφων, επιστολών, αλλά και δημόσιων λόγων, παράλληλα με την ιδιότητά τους ως δασκάλων μελλοντικών γραμματέων¹¹. Η *ars dictaminis* έφερε ορισμένα σημάδια της επιρροής της κλασικής ρητορικής, όμως ουσιαστικά ακολούθησε «μια αντικλασική κατεύθυνση»¹² με εντελώς πρακτικό χαρακτήρα: η τέχνη έδινε ιδιαίτερη έμφαση σε εκείνα τα στοιχεία της ρητορικής που εξυπηρετούσαν μορφικές και υφολογικές ανάγκες των γραπτών κειμένων¹³. Εντούτοις, αποτέλεσε προάγγελο της αναγεννησιακής άνθισης της τέχνης της επιστολογραφίας, γνώρισμα της οποίας ήταν μια σαφής στροφή στα πρότυπα της κλασικής ρητορικής. Η επιστολή υπήρξε ένα από τα δημοφιλέστερα φιλολογικά είδη της Αναγέννησης και οι δυνατότητες του είδους διευρύνθηκαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αποτελέσει μέσο φιλοσοφικής έρευνας¹⁴.

Η αναγεννησιακή επιστολογραφία είναι μόνον ένα από τα πεδία από όπου μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία σχετικά με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της αναγεννησιακής «επιστροφής» στα κλασικά κείμενα ή διαφορετικά, του αναγεννησιακού ουμανισμού. Οι αναγεννησιακοί ουμανιστές¹⁵ διεύρυναν το

«αναγέννησης» των γραμμάτων και της μάθησης βλ. αναλυτικά Herbert Weisinger, «Renaissance Accounts of the Revival of Learning», *Studies in Philology*, vol.45, No 2 (1948), σ. 107-113.

¹¹ Βλ. σχετικά με την *ars dictaminis* και την αναγεννησιακή μετεξέλιξή της στο Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, σ. 12-13 και ειδικότερα στο Kristeller, «Humanism», σ. 127-128, καθώς και στο Mann, σ. 5-6. Αναλυτικότερα για τη γέννηση και την εξέλιξη της *ars dictaminis*, καθώς και για τη σχέση της με τα ρητορικά υποδείγματα της λατινικής ρητορικής παράδοσης, βλ. αναλυτικά στο James J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1974, σ. 194-268.

¹² Black, σ. 44.

¹³ Gian Carlo Alessio, «The Rhetorical Juvenilia of Cicero and the Artes Dictaminis» στο Virginia Cox, John O. Ward (eds), *The Rhetoric of Cicero in its Medieval and Early Renaissance Commentary Tradition*, Brill, Leiden 2006, σ. 335-336.

¹⁴ Mann, σ. 5., Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, σ. 13 και Peter Mack, «Humanist Rhetoric and Dialectic» στο Jill Kraye (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, σ. 84.

¹⁵ Ο όρος *humanista*, που παρήχθη στο περιβάλλον των ιταλικών πανεπιστημίων του δεκάτου τετάρτου αιώνα, αναφερόταν στον δάσκαλο ή τον σπουδαστή των ουμανιστικών σπουδών και έλκει την καταγωγή του από Λατίνους συγγραφείς, όπως ο Κικέρων και ο Γέλλιος. Βλ. και σχετικά με τον όρο «αναγεννησιακός ουμανισμός» Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, σ. 21-2, 98-9 και Kristeller, «Humanism», σ.113-137.

μεσαιωνικό πεδίο μελέτης των Λατίνων κλασικών, δείχνοντας ένα γνήσιο ενδιαφέρον ακόμη και για ελάχιστονες συγγραφείς, οι οποίοι μέχρι τότε αγνοούνταν ή είχαν παραμεληθεί¹⁶. Πέραν του βάθους και της ευρύτητας της μελέτης των αρχαίων κειμένων, η έμφαση στην κλασική γραμματεία κατά την Αναγέννηση προσέλαβε επιπρόσθετα τα χαρακτηριστικά ενός εντατικοποιημένου πολιτισμικού και εκπαιδευτικού προγράμματος, γνωστού ως *studia humanitatis*. Το εν λόγω πρόγραμμα ουμανιστικών σπουδών συνίστατο στη μελέτη και διδασκαλία της γραμματικής, της ρητορικής, της ιστορίας, της ποίησης και της ηθικής φιλοσοφίας¹⁷, μέσα από τη έρευνα και τον σχολιασμό έργων κυρίως Λατίνων και δευτερευόντως Ελλήνων κλασικών συγγραφέων¹⁸. Οι ουμανιστές υπήρξαν, επίσης, υπεύθυνοι για τη διάδοση της μεταριστοτελικής (ελληνιστικής) ρητορικής παράδοσης στη λατινική Δύση, η οποία ήταν εν πολλοίς άγνωστη στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Η καθυστέρηση αυτή στη συνάντηση του κοινού της Δύσης με τη ρητορική παράδοση της πρώην Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η γνώση των ελληνικών ήταν πολύ σπάνια στη λατινική Δύση, τουλάχιστον πριν την εγκατάσταση Ελλήνων λογίων κατά τον δέκατο πέμπτο αιώνα, η οποία κορυφώθηκε μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης¹⁹. Έτσι, η ζωντανή εκδοτική δραστηριότητα των ουμανιστών, οι οποίοι κατέστησαν ευρέως διαθέσιμα πρωτότυπα ελληνικά κείμενα, σε συνδυασμό με τη σταδιακή και επίπονη μετάφραση ελληνικών πρωτότυπων κειμένων στα λατινικά, επέτρεψε τη διάχυση μειζόνων και ελασσόνων

¹⁶ Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, σ. 20.

¹⁷ Kristeller, «Humanism», σ. 113 κ.έ.: Αυτά τα επιμέρους πεδία του κύκλου των ουμανιστικών σπουδών ήταν χαρακτηριστικά αντικείμενα διδασκαλίας στο καταστατικό σπουδών των ιταλικών πανεπιστημίων του δεκάτου τετάρτου αιώνα.

¹⁸ Οι επαγγελματικές δραστηριότητες των ουμανιστών δεν περιορίστηκαν στο πεδίο της διδασκαλίας, αν και η αναμόρφωση της διδασκαλίας τόσο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση όσο και σε πανεπιστημιακό επίπεδο υπήρξε χαρακτηριστική συνεισφορά τους. Πολλοί ουμανιστές εργάστηκαν ως γραμματείς πατρώνων ή δημοσίων προσώπων, ανήλθαν σε ανώτατες διοικητικές θέσεις, ασχολήθηκαν επιτυχώς με τις εκδόσεις, τον σχολιασμό και την εμπορία βιβλίων. Βλ. ό.π., σ. 114-117.

¹⁹ Για παράδειγμα, η εγκατάσταση του Μανουήλ Χρυσολωρά στην ιταλική χερσόνησο και η ακόλουθη δραστηριότητά του ως δασκάλου αρχαίων ελληνικών εφοδίασε τον πρώιμο ουμανισμό με σπουδαίους ερευνητές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Η δε επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, συνοδεία μαθητών του, δημιούργησε ένα πρώτο ρεύμα συνεχών ανταλλαγών ανάμεσα στην ιταλική χερσόνησο και την εκπύπτουσα Βυζαντινή Αυτοκρατορία και κατέστησε δυνατή την απόκτηση πολύτιμων χειρογράφων. Βλ. σχετικά Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, σ. 142-144 και David A. Lines, «Humanism and the Italian Universities» στο Christopher S. Celenza & Kenneth Gouwens (eds), *Humanism and Creativity in the Renaissance, Essays in Honor of Ronald G. Witt*, Brill, Leiden 2006, σ. 327-328.

ελληνικών ρητορικών έργων στη Δύση. Όλα αυτά δεν θα είχαν συμβεί εάν δεν είχε προηγηθεί η πυρετώδης αναζήτηση χαμένων έως τότε κλασικών ρητορικών έργων της λατινικής αρχαιότητας· το εύρος του υλικού που κατέστησε διαθέσιμο το φρενήρες κυνήγι χειρογράφων από τους ουμανιστές σημάδεψε την ιδιαιτερότητα της αναγεννησιακής σχέσης με την κλασική αρχαιότητα και τη χαρακτηριστική «επανένταξη» της ρητορικής στο διανοητικό πεδίο της Αναγέννησης²⁰.

1.2 Τα χαμένα ρητορικά έργα

Μέχρι και τον ύστερο Μεσαίωνα, στη λατινική Δύση ήταν διαθέσιμο ένα μάλλον περιορισμένης έκτασης υλικό ρητορικών έργων με κύρια αναφορά του τον Κικέρωνα. Η ευρεία κυκλοφορία των *De Inventione*²¹ και *Rhetorica Ad Herennium* – με το τελευταίο εσφαλμένα αποδιδόμενο σε αυτόν, όπως αποδείχθηκε²² – ήταν υπεύθυνη για τον χαρακτηρισμό τους ως «μείζονες παρουσίες της λατινικής πραγματείας κατά τον Μεσαίωνα²³». Πολύ σημαντικά κικερώνεια ρητορικά έργα, όπως ο *Βρούτος* και το *De Oratore*²⁴ ήταν είτε παντελώς άγνωστα είτε διαθέσιμα σε εξαιρετικά αποσπασματική μορφή, ενώ η άλλη μείζων αναφορά της κλασικής ρωμαϊκής ρητορικής, ο Κοϊντιλιανός, ήταν γνωστός μέσω του απελπιστικά ακρωτηριασμένου *Institutio Oratoria*.

Το έργο που φαίνεται ότι καθόρισε τη στάση του Μεσαίωνα απέναντι στη ρητορική βασίστηκε εν πολλοίς στα κικερώνεια *Τοπικά (Topica)*²⁵, την «τελευταία συνεισφορά

²⁰ Brian Vickers, *In Defence of Rhetoric*, Clarendon Press, Oxford 1998, σ. 254 κ.έ.

²¹ Η έκδοση αναφοράς είναι Cicero, *De Inventione. De optimo genere oratorum. Topica*, with Eng. transl. H.M. Hubbell, Loeb Classical Library, William Heinemann-Harvard University Press, London-Cambridge, Mass. 1949. Στο εξής θα αναφέρεται ως *De Inventione*.

²² Mack, *A History of Renaissance Rhetoric. 1380-1620*, Oxford University Press, New York 2011, σ. 14.

²³ Vickers, σ. 216: Πέραν των έργων καθαυτών, διαθέσιμος ήταν κι ένας μεγάλος αριθμός σχολιασμών τους. Η παρουσία της ρητορικής στις εγκυκλοπαίδειες της εποχής, με όλους τους περιορισμούς και την αποσπασματικότητα που επιβάλλει η παρουσίασή της στο πλαίσιο αυτού του είδους, βασίστηκε στους σχολιασμούς των *De Inventione* και *Ad Herennium*.

²⁴ Η έκδοση αναφοράς είναι Marcus Tullius Cicero, *De Oratore*, with an English translation by E. W. Sutton and H. Rackham, Loeb Classical Library, 2 volumes, Heinemann-Harvard University Press, London-Cambridge, Mass. 1942.

²⁵ Η έκδοση αναφοράς είναι Marcus Tullius Cicero, *Topica*, ed. Tobias Reinhardt, Oxford University Press, Oxford-New York 2003.

του Κικέρωνα στη θεωρία της ρητορικής»²⁶. Γραμμένο από τον Βοήθιο²⁷, το *De differentiis topicis* υπήρξε έργο εξαιρετικής δημοφιλίας, παρόν σε όλες σχεδόν τις βιβλιοθήκες και τα πανεπιστημιακά καταστατικά της μεσαιωνικής Ευρώπης²⁸. Στα τέσσερα βιβλία που το απαρτίζουν επιχειρείται, για πρώτη φορά, μια επανερμηνεία των κικερώνειων θεωριών που ήθελαν την ένωση ρητορικής και φιλοσοφίας (έννοια που στα συγκείμενα αυτά μπορούμε να την αντιστοιχίσουμε με τη διαλεκτική) και μια απόπειρα διαχωρισμού των τεχνών του λόγου. Το έργο καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τόσο την υποδοχή του Κικέρωνα όσο και τον τρόπο πρόσληψης της ρητορικής κατά τον Μεσαίωνα, διαμορφώνοντας παράλληλα τις προϋποθέσεις της αντιπαράθεσης γύρω από τη μεσαιωνική πρόσληψη της ρητορικής, κατά την Αναγέννηση²⁹, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια. Με άλλα λόγια, το έργο του Βοήθιου υπήρξε κύρια μεσαιωνική αναφορά που επέφερε αφενός μια επαναχάραξη των ορίων ανάμεσα στη διαλεκτική και τη ρητορική και αφετέρου ένα νέο νόημα για τους τεχνικούς όρους του ρητορικού πεδίου· ενώ, λοιπόν, χαρακτηρίστηκε ως «ένα από τα πλέον δημοφιλή μεσαιωνικά κείμενα περί ρητορικής»³⁰ ταυτόχρονα συνέβαλε στη χαρακτηριστική υποβάθμιση του λογικού χαρακτήρα της τελευταίας κατά το Μεσαίωνα και τη συνακόλουθη περιθωριοποίησή της. Το διαθέσιμο υλικό συμπλήρωσε η μετάφραση της αριστοτελικής *Ρητορικής* στα λατινικά από τον Γουλιέλμο του Μέρμπεκε μόλις τον

²⁶ Το *Topica*, βασισμένο κατά δήλωση του δημιουργού του στο αντίστοιχο αριστοτελικό έργο, αποτελεί ουσιαστικά αποτέλεσμα σύνθεσης στοιχείων της αριστοτελικής ρητορο-διαλεκτικής και της μετααριστοτελικής ρητορικής *Θεωρίας των Στάσεων*. Το έργο παρουσιάζει ένα αναλυτικό διάγραμμα τόπων της ρητορικής (βλ. παρακάτω) και περιλαμβάνει ανάλυση αμιγώς ρητορικών θεμάτων, όπως τα είδη και τα μέρη του ρητορικού λόγου. Βλ. James J. Murphy, Richard A. Katula, Forbes I. Hill, Donovan J. Ochs, *A Synoptic History of Classical Rhetoric*, 3rd ed., Hermagoras Press, Mahwah New Jersey 2003, σ. 154, 195-198.

²⁷ Ο Βοήθιος γεννήθηκε το 475 μ.Χ. και καταγόταν από παλιά ρωμαϊκή οικογένεια. Η ευρεία μόρφωση (συμπεριλαμβανομένης της βαθιάς γνώσης αρχαίων ελληνικών) τού επέτρεψε την ανάληψη ανώτατων διοικητικών θέσεων, ενώ παράλληλα παρουσίασε σημαντικό μεταφραστικό και συγγραφικό έργο. Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία, βλ. στο Thomas M. Conley, *Rhetoric in the European Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1994, σ. 78 κ.έ. Ο Βοήθιος σύστησε τα κικερώνεια *Τοπικά* στο μεσαιωνικό κοινό αρχικά με έναν εκτενή σχολιασμό τους, στον οποίο βασίστηκαν όλα τα αντίγραφα του εν λόγω έργου που κυκλοφορούσαν τον Μεσαίωνα. Για τον εν λόγω σχολιασμό των κικερώνειων *Τοπικών* και τη συμβολή του στην ακόλουθη εκτενή παραγωγή αντιγράφων του κικερώνειου έργου, βλ. Cicero, *Topica*, σ.77.

²⁸ Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages*, σ. 68.

²⁹ Conley, σ. 78-80: Η επιτυχία του βιβλίου ήταν μεγάλη κατά το Μεσαίωνα, ενώ συνέχισε να διδάσκεται στην Οξφόρδη έως και τον δέκατο πέμπτο αιώνα.

³⁰ Vickers, σ. 223

δέκατο τρίτο αιώνα³¹, ωστόσο το συγκεκριμένο έργο διαβάστηκε μάλλον ως μια συζήτηση πάνω σε θέματα πολιτικής και ηθικής, παρά ως μια πραγματεία περί ρητορικής τέχνης³².

Το *Rhetorica ad Herennium* και το *De Inventione* παρέμειναν εξαιρετικά δημοφιλή και κατά την Αναγέννηση, όπως αποδεικνύει ο τεράστιος αριθμός των υπό κυκλοφορία χειρογράφων τους³³. Ωστόσο, τα μεγάλα ρητορικά έργα της λατινικής παράδοσης που έφερε στο φως η παθιασμένη αναζήτηση χειρογράφων από τους ουμανιστές τροποποίησαν σημαντικά το σκηνικό. Ήδη από τις αρχές του δεκάτου τετάρτου αιώνα βρίσκονταν στην κατοχή ουμανιστών όπως ο Πετράρχης χειρόγραφα λόγων του Κικέρωνα (λόγου χάρη, οι *Φιλιπικοί*) και του μεγαλύτερου μέρους των επιστολών του προς τον Αττικό· ωστόσο τα περισσότερα κικερώνεια έργα ήρθαν στο φως από τα τέλη του δεκάτου τετάρτου αιώνα έως και τα μέσα του δεκάτου πέμπτου, χάρη στις συστηματικές εξορμήσεις ουμανιστών όπως ο Poggio Bracciolini σε μεσαιωνικά μοναστήρια. Ο ρόλος του Bracciolini στην ανακάλυψη χαμένων έργων ήταν κομβικός, αφού οι αναζητήσεις του αποκατέστησαν και την πλήρη πρόσβαση στο μέχρι εκείνη την εποχή ακρωτηριασμένο έργο του Κοιντιλιανού *Institutio Oratoria* μέσα από την ανακάλυψη ενός χειρογράφου με το πλήρες κείμενο. Η συμπληρωματική δραστηριότητα άλλων ουμανιστών μέχρι σχεδόν τις αρχές του δεκάτου έκτου αιώνα κατέστησε διαθέσιμο στους μελετητές της Αναγέννησης τον κύριο όγκο της λατινικής γραμματείας³⁴. Αξίζει να σταθούμε, ωστόσο, στην ανακάλυψη ενός από τα σημαντικότερα για την ιστορία της ρητορικής έργα του Κικέρωνα. Το *De Oratore*, διαθέσιμο μόνο σε αποσπασματική μορφή μέχρι τότε, ανακαλύφθηκε (μαζί με τον άγνωστο *Βρούτο*) από τον Gerardo Landriani³⁵,

³¹ Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 13.

³² George A. Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1994, σ. 63 και Marta Spranzi, *The Art of Dialectic between Dialogue and Rhetoric, The Aristotelian Tradition*, (Controversies v. 9), John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia 2011, σημ. 85, σ. 185.

³³ Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 14-15.

³⁴ Σχετικά με την περίοδο των μεγάλων ανακαλύψεων κλασικών κειμένων από τους ουμανιστές, βλ. αναλυτικά στο Leighton Durham Reynolds & Nigel Guy Wilson, *Scribes and Scholars, A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 3rd ed., Clarendon Press-Oxford University Press, Oxford-New York 1991, σ. 136-140.

³⁵ Η ανακάλυψη αυτών των μειζόνων κικερώνειων ρητορικών έργων έτυχε θριαμβευτικής υποδοχής και σημαντικοί ουμανιστές έσπευσαν να μεταγράψουν τα χειρόγραφα και να τα καταστήσουν

επίσκοπο του Λόντι, στα υπόγεια του ομώνυμου καθεδρικού γύρω στα 1418 και πολύ σύντομα έγινε διαθέσιμο σε όλη την ιταλική χερσόνησο και όχι μόνο· εξέλιξε που αφορούσε όλα τα νέα αποκτήματα των ουμανιστών και η οποία κατέστη δυνατή λόγω της εφεύρεσης της τυπογραφίας³⁶.

Δείξαμε ότι μία από τις κύριες συνεισφορές των ουμανιστών υπήρξε η παρουσίαση στο κοινό της Δύσης της ρητορικής θεωρίας της ύστερης ελληνικής αρχαιότητας. Η γνώση των ελληνικών στη λατινική Δύση πριν την Αναγέννηση ήταν εξαιρετικά περιορισμένη· εξίσου περιορισμένα ήταν το ενδιαφέρον και η διαθεσιμότητα χειρογράφων της κλασικής ελληνικής γραμματείας στις βιβλιοθήκες, τα σχολεία και τα πανεπιστήμια³⁷. Η ρητορική παράδοση της Δύσης μέχρι τον Μεσαίωνα είχε κατά κύριο λόγο κικερώνειες αναφορές· ελάχιστες, επομένως, είναι οι ενδείξεις όσον αφορά τη γνώση συγγραφέων όπως ο Ερμογένης από την Ταρσό, του οποίου το έργο δέσποζε στην ύστερη ελληνική αρχαιότητα και τη βυζαντινή περίοδο³⁸ και αρθρωνόταν γύρω από τη *Θεωρία των Στάσεων*. Με εισηγητή τον Ερμαγόρα από την Τέμνο (δεύτερος αιώνας π.Χ.), και γνωστή ήδη αποσπασματικά από τα *De Inventione* και *Rhetorica Ad Herennium*³⁹, η *Θεωρία των Στάσεων* υπέστη διαδοχικές τροποποιήσεις και λεπτές επεξεργασίες, με αποκορύφωμα την απόδοσή της από τον Ερμογένη, του οποίου το *Περί Στάσεων* υπήρξε το βασικό εγχειρίδιο ρητορικής γραμμένο στα ελληνικά από τον πέμπτο έως τον δέκατο πέμπτο αιώνα⁴⁰. Είδαμε ότι

αναγνώσιμα. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις συνθήκες ανακάλυψης του *De Oratore* και άλλων κικερώνειων έργων, βλ. John Dunlop, *History of Roman Literature, from its Earliest Period to the Augustan Age*, vol. II, 2nd ed., Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green, London 1824, σ. 574-585.

³⁶ Για την έκδοση των μειζόνων ρητορικών έργων της λατινικής παράδοσης κατά την Αναγέννηση, βλ. Mack, *History of Renaissance Rhetoric*, σ. 53-55.

³⁷ Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, σ. 88-89.

³⁸ Βλ. σχετικά, Kennedy, σ. 208-209, 271-273 και Conley, σ. 53-54. Το ερμογένιο έργο, επικεντρωμένο στη *Θεωρία των Στάσεων* που είχε ήδη εισαγάγει ο Ερμαγόρας, είχε αρχικά υποτιμηθεί συγκρινόμενο με έργα άλλων θεωρητικών πάνω στις *Στάσεις*, όπως του Μινουκιανού· σύντομα, και χάρη σε σχολιαστές του Ερμογένη, όπως ο νεοπλατωνιστής Συριανός, το ερμογένιο corpus έγινε η κύρια αναφορά στη ρητορική της ύστερης αρχαιότητας στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ενώ αρκετοί σχολιασμοί του παρουσιάστηκαν και κατά τη βυζαντινή περίοδο. Βλ. περισσότερα, Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1983, σ. 74 κ.έ. και του ίδιου, *A New History of Classical Rhetoric*, σ. 217.

³⁹ Η έκδοση αναφοράς είναι [Cicero], *Rhetorica ad Herennium*, trans. H. Caplan, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1964.

⁴⁰ Βλ. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, σ.73-4 και Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 40.

η μαζική εγκατάσταση μελετητών στη Δύση, πριν και ειδικότερα μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, κατέστησε διαθέσιμο στο αναγεννησιακό κοινό της έναν μεγάλο αριθμό χειρογράφων της ύστερης ελληνικής αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν τα κύρια έργα του Ερμογένη. Ο Γεώργιος Τραπεζούντιος ήταν αυτός που σύστησε το ερμογένειο θεωρητικό οικοδόμημα στους ουμανιστές, μέσα από μια μνημειώδη τόσο σε μέγεθος όσο και σε προθέσεις παρουσίαση της ρητορικής, το *Rhetoricorum libri quinque*⁴¹. Ωστόσο, τα έργα όχι μόνο του Ερμογένη, αλλά και άλλων ρητόρων της ύστερης ελληνικής αρχαιότητας και βυζαντινής περιόδου έγιναν ευρέως διαθέσιμα λόγω της εμπνευσμένης εκδοτικής δραστηριότητας του Άλδου Μανούτιου⁴² ο οποίος τα χρησιμοποίησε ως κύριο υλικό του μεγάλου εκδοτικού του έργου στα ελληνικά με τον τίτλο *Rhetores Graeci* (1508), «ορόσημο στη διάδοση της ελληνικής ρητορικής παράδοσης στη Δύση»⁴³. Το αναγεννησιακό πεδίο της ρητορικής μορφοποιήθηκε από τη συνάντηση της κικερώνειας ρητορικής παράδοσης με τα ρητορικά έργα της πάλαι ποτέ Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Τα τελευταία δε υπήρξαν αναπόσπαστο τμήμα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της ρητορικής μέχρι τα μέσα του δεκάτου έκτου αιώνα στα σημαντικότερα πανεπιστήμια της Ευρώπης⁴⁴. Αυτός ο πακτωλός χαμένων και άγνωστων μέχρι πρότινος ρητορικών έργων υπήρξε υπεύθυνος όχι μόνο για την επανεμφάνιση των ήδη διαθέσιμων στην Αναγέννηση έργων, αλλά και για την «αναγέννηση» της ίδιας της διαδικασίας έρευνας και της μάθησης, όπως άλλωστε επεσήμανε και ο ίδιος ο Λορέντζο Βάλλα⁴⁵. Τα δυο αυτά

⁴¹ Σχετικά για το έργο του Τραπεζούντιου βλ. Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 39-47 και Conley, σ. 114-120.

⁴² Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ.26-7 και Conley, σ.114-118.

⁴³ Επί παραδείγματι, τα *Προγυμνάσματα* του Αφθόνιου, μια άλλη μείζων αναφορά της ρητορικής θεωρίας στην ύστερη αρχαιοελληνική και τη βυζαντινή περίοδο, εκδόθηκαν από τον εκδοτικό οίκο που ίδρυσε ο Μανούτιος. Τα *Προγυμνάσματα* θα αποτελέσουν κύριο εγχειρίδιο ρητορικής στο πλαίσιο της διδασκαλίας της *studia humanitatis*. Βλ. σχετικά Skinner, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 29.

⁴⁴ Conley, σ. 118 και Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 24.

⁴⁵ Conley, σ. 119.

⁴⁵ Lisa Jardine, «Lorenzo Valla and the Intellectual Origins of Humanistic Dialectic», *Journal of the History of Philosophy*, vol. 15, no 2, (1977), σ. 146. Ο Λορέντζο Βάλλα (1407-1457) υπήρξε από τους σημαντικότερους θιασώτες της επανάκτησης του κύρους της ρητορικής κατά τα κλασικά πρότυπα στην περίοδο της Αναγέννησης και της επικράτησης μιας ρητορικής συνώνυμης της φιλοσοφίας. Σκανδάλισε την εποχή του με την αντίθεση στην επικρατούσα σχολαστική θεωρία του λόγου, η οποία εκφράστηκε μέσα από τα κυριότερα έργα του, το *Περί ηδονής* (*De Vero Bono*) και το *Repastinatio dialecticae et philosophiae*. Βλ. συνοπτικά για τη ζωή και τα έργα του στο Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 48-55.

στοιχεία της ουμανιστικής δραστηριότητας, δηλαδή η εξασφάλιση της πρόσβασης σε μεγάλη ποικιλία έργων πρωτίστως της λατινικής και δευτερευόντως της ελληνικής γραμματείας σε συνδυασμό με την εγκαθίδρυση ενός εκτεταμένου εκπαιδευτικού προγράμματος που έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη και τη διδασκαλία της ρητορικής, ευθύνονται για τον χαρακτηρισμό της Αναγέννησης ως μιας «χαρακτηριστικής φάσης σε ό,τι θα αποκαλούσαμε *ρητορική παράδοση του Δυτικού πολιτισμού*»⁴⁶.

2. Ρητορική

Η εννοιολόγηση της ρητορικής αποτελεί ένα εγχείρημα με αρκετές περιπλοκές. Εάν παρακολουθήσουμε στενά την ιστορική διαδρομή της έννοιας διαπιστώνουμε πως η ρητορική της κλασικής αρχαιότητας δεν είναι βεβαίως η ρητορική του Μεσαίωνα, ενώ η τελευταία παρουσιάζει διαφορές και από την έννοια της ρητορικής που θα παραδώσει η Αναγέννηση στη νεωτερικότητα. Υπεύθυνη για τις σημασιολογικές μεταμορφώσεις του όρου είναι, εν πολλοίς, η γειτνίασή του με την έννοια της διαλεκτικής. Η στενή σχέση των δύο τεχνών και, παράλληλα, η αινιγματικότητά της αντανακλάται στην εναρκτήρια πρόταση της αριστοτελικής *Ρητορικής*: ο ορισμός της ρητορικής ως «αντιστρόφου της διαλεκτικής» υπογραμμίζει την αξεδιάλυτη διαπλοκή των τεχνών. Η πρόταση που συναντούμε αργότερα, στα όψιμα κικερώνεια έργα, για την ένωση ρητορικής και φιλοσοφίας⁴⁷, αλλά και η παράδοση του μεσαιωνικού *trivium* που κρατούσε τις τέχνες χωρισμένες και επιφύλασσε μια συγκριτικά υποβαθμισμένη θεώρηση της ρητορικής καταδεικνύουν την περιπλοκότητα αυτού του δεσμού. Η διαδρομή αυτή εκβάλλει, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στο αναγεννησιακό αίτημα της σαφούς διάκρισης των τεχνών με τις

⁴⁶ Kristeller, *Renaissance Thought and its Sources*, σ. 23-24.

⁴⁷ *De Oratore II*, 31.133-134: Ο Αντώνιος –ένας εκ των τριών συμμετεχόντων στον κικερώνειο διάλογο– υποστηρίζει χαρακτηριστικά ότι κάθε διαμάχη, όσο ειδική και να είναι, ανάγεται σε μια γενικότερη, ενώ προσθέτει ότι δεν υπάρχει ζήτημα το οποίο να αφορά τις προσωπικότητες των αντιπάλων και όχι, τελικά, τη διαμάχη σχετικά με αφηρημένες έννοιες που αναδύονται στο πλαίσιο της διαδικασίας. Στα συγκεκριμένα αυτά, οι όροι διαλεκτική και φιλοσοφία συμπίπτουν, εφόσον η διαλεκτική σχετιζόταν παραδοσιακά με την έρευνα του γενικού σε αντίθεση με τη ρητορική που ήταν στραμμένη προς την έρευνα του επιμέρους.

επαναχαράξεις των ορίων μεταξύ τους και την εκ νέου νοηματοδότηση των τεχνικών τους όρων. Εάν, ωστόσο, επιχειρούσαμε να εντάξουμε τις δύο τέχνες σε ένα κοινό πεδίο, το πεδίο του λόγου, θα είχαμε τη δυνατότητα –παραμερίζοντας το αίτημα της σαφούς διάκρισής τους– να παρακολουθήσουμε τη συνομιλία τους μέσα στο χρόνο και τις μεταβολές καθεμίας ως αποτέλεσμα αυτής της δυναμικής και συχνά γεμάτης εντάσεις συνύπαρξης.

Ένα από τα πλέον γνωστά ζητήματα στην ιστορία της σχέσης των δύο τεχνών αφορά το πεδίο δικαιοδοσίας της καθεμίας. Ωστόσο, η αριστοτελική λογική θεωρία –και εν προκειμένω το μέρος της που περιλαμβάνει τα *Τοπικά*⁴⁸ και τη *Ρητορική*⁴⁹– εστιάζει στο κοινό γνώρισμά τους, δηλαδή την αξίωση αμφότερων να αποτελούν μέθοδο⁵⁰ έρευνας στην επικράτεια του πιθανού. Τα αριστοτελικά έργα διατυπώνουν εξ αρχής το σκοπό τους να αποτελέσουν, αντίστοιχα, μεθοδικά σχέδια «για να μπορούμε να επιχειρηματολογούμε πάνω στο θέμα που τίθεται»⁵¹ και «για να βρίσκουμε σε κάθε επιμέρους περίπτωση τα στοιχεία που μπορούν να πείσουν»⁵². Είναι προφανές σε αυτό το σημείο η κατάδειξη του λογικού στοιχείου ως κοινού γνωρίσματος των τεχνών⁵³. Αμφότερες θέτουν ως μεθοδολογικό αίτημα τη δυνατότητα να συλλογίζομαστε προς δύο αντίθετες κατευθύνσεις⁵⁴ και αναδεικνύουν ως μεθοδολογικό εργαλείο την *τοπική* και τη λειτουργία της *ευρέσεως*.

⁴⁸ Η έκδοση αναφοράς είναι Aristotle, *Posterior Analytics, Topica*, ed. & transl. Hugh Tredennick and E.S. Forster, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1960.

⁴⁹ Οι εκδόσεις αναφοράς είναι Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, εισ.-μτφρ. Δημήτρης Λυπουρλής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002 και Αριστοτέλης, *Ρητορική Β'-Γ'*, εισ.-μτφρ. Δημήτρης Λυπουρλής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004.

⁵⁰ Aristotle, *Topica I*, 1, 100a 18-21: Η εναρκτήρια πρόταση των *Τοπικών* ανακοινώνει το σκοπό της πραγματείας που δεν είναι άλλος από την εύρεση μιας «**μεθόδου** προκειμένου να μπορούμε να συλλογίζομαστε πάνω σε κάθε πρόβλημα που τίθεται ξεκινώντας από κοινώς παραδεκτές αντιλήψεις». Η έννοια της μεθόδου επανέρχεται στη *Ρητορική* και συγκεκριμένα, σε έναν από τους ορισμούς της τέχνης: «η μεν έντεχνος **μέθοδος** περί τας πίστεις εστίν» (*Ρητορική Α'*, 1, 1355a 3-4), ενώ λίγο πιο πριν το στοιχείο της μεθόδου χαρακτηρίζει και τις δύο τέχνες (διαλεκτική και ρητορική) και παρομοιάζεται με την οδοποία, τη δημιουργία δρόμου: «επεὶ δ' αμφοτέρως ενδέχεται, δήλον ὅτι εἴη ἂν αὐτὰ καὶ **οδῶ ποιεῖν**» (Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, 1, 1354a 8-9).

⁵¹ Aristotle, *Topica I*, 2, 101a 30-31.

⁵² Βλ. έναν από τους ορισμούς της ρητορικής ως «ικανότητας να βρίσκουμε σε κάθε επιμέρους περίπτωση τα στοιχεία που μπορούν να πείσουν» στο Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, 2, 1355b 28-30.

⁵³ Για τον αριστοτελικό χαρακτηρισμό της ρητορικής ως κλάδου της λογικής βλ. Murphy J.J., Katula et al., σ. 65.

⁵⁴ Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, 1, 1355a 36-38. «Των μεν οὖν ἄλλων τεχνῶν οὐδεμία **ταναντία συλλογίζεσθαι**, ἡ δὲ διαλεκτικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ μόναι τούτο ποιοῦσιν». Στα *Τοπικά* η έμφαση σε αυτή τη δυνατότητα είναι πιο έντονη: «[...] δυνάμενοι πρὸς ἀμφοτέρω **διαπορήσαι**». Η χρήση του

2.1 Εύρεσις

Οι όροι *τοπική* και *εύρεσις* σχετίζονται με μια γενικότερη θεωρητική προσπάθεια του Αριστοτέλη –η οποία αποτυπώνεται για πρώτη φορά με συστηματικό τρόπο στα *Τοπικά*– να σχεδιάσει μια θεωρία του *επιχειρήματος*, δηλαδή της ομιλίας στην επικράτεια του πιθανού και του αποδεκτού, στον αντίποδα της λογικής περιοχής του αληθούς και της απόδειξης⁵⁵. Αυτή η μορφή λογικότητας προϋποθέτει, όπως είδαμε, ένα κοινό και αποκλειστικό χαρακτηριστικό της ρητορικής και διαλεκτικής: τη δυνατότητα του *συλλογίζεσθαι ταναντία*. Η μέθοδος αυτή αναλύεται με τη σειρά της σε ένα αίτημα καθολικότητας και σε ένα μεθοδολογικό εργαλείο. Καταρχάς, για να είμαι σε θέση να μιλήσω για το αντίθετο αυτού που σκέφτομαι πρέπει να μπορώ να απεκδυθώ, τουλάχιστον για τις ανάγκες της λογικής εξέτασης, τη μερικότητά μου· με άλλα λόγια να έχω έναν οδηγό, ένα σχέδιο που να μου υποδεικνύει οτιδήποτε είναι δυνατόν να λεχθεί, πέραν αυτών που είμαι σε θέση να σκεφτώ όσον αφορά ένα θέμα που τίθεται. Τα επιμέρους σημεία αυτού του γενικού «χάρτη» δεν είναι άλλα από τους *τόπους*⁵⁶. Αυτή η διαδικασία αναζήτησης και *ευρέσεως* στο πλαίσιο ενός γενικού υποδείγματος, δηλαδή μιας *τοπικής*, υποδεικνύεται σε διάσπαρτα σημεία στο αριστοτελικό έργο. Η διάχυτη χρήση ρηματικών τύπων που παραπέμπουν στην πράξη του *οράν* και της γενικής εποπτείας είναι ενδεικτική της αριστοτελικής προσπάθειας κατασκευής ενός σχεδίου που να απεικονίζει την ολότητα του λόγου και το οποίο θα εξασφαλίζει στο χρήστη του τη δυνατότητα του *σκοπείν* από διαφορετικές θέσεις και κατ' επέκτασιν του *επιχειρείν* λογικές αναλύσεις από διαφορετικές αφετηρίες.

απαρεμφάτου *διαπορήσαι* αναδεικνύει τα μεθοδολογικά χαρακτηριστικά της αναζήτησης και του εντοπισμού (Aristotle, *Topica*, 2, 101a 35-37).

⁵⁵ Στα *Τοπικά* ο Αριστοτέλης αποδίδει τον όρο *επιχείρημα* στον διαλεκτικό συλλογισμό (Aristotle, *Topica* VIII, 11, 162a 17). Εν συνεχεία, στη *Ρητορική*, θα συσχετίσει τους διαλεκτικούς συλλογισμούς με τους ρητορικούς (ενθυμήματα) γράφοντας ότι αμφότεροι ακολουθούν την ίδια μέθοδο. Η μέθοδος αυτή καταλήγει στη χρήση των τόπων. Βλ. αναλυτικότερα, Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, 2, 1358a 1-7 και 1358a 12-13 αντίστοιχα. Για την προαριστοτελική χρήση του όρου *επιχείρημα* βλ. Παντελής Μπασάκος, *Επιχείρημα και κρίση*, Νήσος, Αθήνα 1999, σ. 11-12.

⁵⁶ Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, 2, 1358a 12-13: Ο Αριστοτέλης συνδέει ευθέως τους τόπους με την παραγωγή διαλεκτικών και ρητορικών συλλογισμών: «λέγω γαρ διαλεκτικούς τε και ρητορικούς συλλογισμούς είναι περί ων τους τόπους λέγομεν»

Ενδεικτικά θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στο πρώτο βήμα κάθε λογικής εξέτασης στο χώρο του πιθανού, όπως παρατίθεται στο Θ' βιβλίο των *Τοπικών*, όπου ο ερωτών καλείται να βρει τον κατάλληλο τόπο, με άλλα λόγια την αφετηρία της έρευνάς του⁵⁷. Μπορούμε, επίσης, να σταθούμε στον ίδιο τον ορισμό της ρητορικής ο οποίος περιλαμβάνει μια πρώτη ένδειξη της δραστηριότητας της γενικής εποπτείας μέσω του απαρεμφάτου *θεωρήσαι*⁵⁸, ενώ στο ίδιο έργο παρακάτω, όταν ο Αριστοτέλης μιλά για το συμβουλευτικό είδος του ρητορικού λόγου και τα κριτήρια εφαρμογής του, θα συμβουλεύσει για το εύρος της έρευνας που πρέπει να διεξαγάγει ο ρήτορας χρησιμοποιώντας τα ρήματα «σκοπούμεν» και «εύρωμεν»⁵⁹. Το απαρέμφατο *σκοπεῖν* το συναντούμε κατά την παράθεση μιας σειράς τόπων της *Ρητορικής*, ως εισαγωγικό της διατύπωσης της εντολής του *τόπου*⁶⁰ (βλ. παρακάτω), ενώ την ίδια χρήση παρουσιάζει και στην περίπτωση αρκετών τόπων των *Τοπικών*. Επιπλέον, στο βιβλίο Β' της *Ρητορικής* ο Αριστοτέλης θα μιλήσει για τη μεθοδολογία παραγωγής ενθυμημάτων (ρητορικών συλλογισμών), παραπέμποντας ευθέως στα *Τοπικά*, και θα υπογραμμίσει την προϋπόθεση «να έχεις στη διάθεσή σου τα σχετικά με το θέμα σου δεδομένα» υποδεικνύοντας τους κατάλληλους τόπους από τους οποίους τα αντλούμε και αναδεικνύοντας χαρακτηριστικά το στοιχείο της έρευνας και επιπλέον, της επιλογής⁶¹. Η διαθεσιμότητα «όλων των σχετικών με το θέμα δεδομένων» είναι ένας άλλος τρόπος περιγραφής της μνημοτεχνικής λειτουργίας της τοπικής⁶². Αυτό

⁵⁷ Aristotle, *Topica VIII*, 1, 155b 5: «[...] τόπον **ευρεῖν** ὅθεν επιχειρητέον».

⁵⁸ Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, 2, 1355b 28-29: «Ἐστω δὴ ἡ ρητορική δύναμις περὶ ἕκαστον τοῦ **θεωρήσαι** το ἐνδεχόμενον πιθανόν».

⁵⁹ Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, 4, 1359b 1: Ο ρηματικός τύπος «σκοπούμεν» αναφέρεται στην πράξη της γενικής εποπτείας και της έρευνας των θεμάτων που ανήκουν στην επικράτεια του συμβουλευτικού (ἐν προκειμένῳ) λόγου, ἐνῶ τὸ «εύρωμεν» υποδηλώνει τὴ στιγμὴ τοῦ ἐντοπισμοῦ ἐνὸς τέτοιου θέματος.

⁶⁰ Βλ. ἐνδεικτικὰ Αριστοτέλης, *Ρητορική Β'*, 23, 1397a 9/ 23, 1397b 34/ 23, 1399b 35.

⁶¹ Αριστοτέλης, *Ρητορική Β'*, 22, 1396b 1-2: «Οὐ γὰρ ἐξ ἀπάντων **λαμβάνουσιν** ἀλλ' ἐκ τῶν περὶ ἕκαστον ὑπαρχόντων», ἐνῶ λίγο παρακάτω γράφει: «φανερὸν ὅτι ἀναγκαῖον [...] πρῶτον περὶ ἕκαστον ἔχειν **ἐξελεγμένα** περὶ τῶν ἐνδεχομένων καὶ τῶν επικαιροτάτων», (*Ρητορική Β'*, 1396b 5-6). Ὅσον ἀφορὰ τὴ διαδικασία τῆς ἐπιλογῆς καὶ τῆς σημασίας τῆς, ὁ Αριστοτέλης θὰ τὴ δηλώσει ρητὰ συμβουλευόντας τὸν ρήτορα νὰ περιγράψει ὅσο γίνεται πλεονάζοντα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα καὶ μάλιστα αὐτὰ ποὺ ἔχουν τὴν πλησιέστερη σχέση με τὸ θέμα (*Ρητορική Β'*, 22, 1396b 8-10) σημειώνοντας παράλληλα ὅτι «ἕνας τρόπος ἐπιλογῆς, καὶ μάλιστα ὁ πρῶτος, εἶναι αὐτὸς ποὺ σχετίζεται με τοὺς τόπους» (*Ρητορική Β'*, 22, 1396b 22-23).

⁶² «[...] ὅπως ἀκριβῶς, στὴν περίπτωση μιᾶς ἐξασκημένης μνήμης, ἡ ἀπλὴ ἀναφορὰ τῶν τόπων ἀρκεῖ γιὰ νὰ μᾶς κάνει νὰ θυμηθοῦμε τὰ σχετικά με αὐτοὺς πράγματα [...]». Aristotle, *Topica VIII*, 14, 163b 29-31.

το αίτημα καθολικής εποπτείας στα *Τοπικά* ικανοποιείται και υλοποιείται στη μορφή ενός σχεδιαγράμματος με την απόδοση 300 περίπου τρόπων στα τέσσερα *praedicabilia* (γένος, ορισμός, ίδιον και συμβεβηκός)⁶³. Ο προσδιορισμός του τύπου κατηγορήσεως οδηγεί και στην επιλογή των αντίστοιχων τρόπων. Ο τρόπος, όπως τουλάχιστον περιγράφεται στα *Τοπικά*, αποτελεί ένα σύμπλοκο εντολής και νόμου· ο τελευταίος είναι, ουσιαστικά, ο εγγυητής της αποτελεσματικότητας της εντολής. Η δε εντολή δεν είναι τίποτε άλλο από μια υπόδειξη του σημείου όπου κανείς πρέπει να ψάξει προκειμένου να βρει το υλικό για να επιβεβαιώσει ή να ανασκευάσει έναν ισχυρισμό⁶⁴, όπως λόγου χάρη δείχνει ο ακόλουθος τρόπος:

[Εντολή] Θα πρέπει να εξετάζουμε τους ορισμούς των γενών για να δούμε εάν ισχύουν αφενός για το είδος που τους αποδίδεται όσο και για αυτά τα οποία συμπεριλαμβάνονται στο είδος. [Νόμος] Γιατί είναι απαραίτητο οι ορισμοί των γενών να ισχύουν για το είδος και για όσα περιλαμβάνονται στο είδος⁶⁵.

Η τοπική της *Ρητορικής* θα βασιστεί σε σημαντικό βαθμό στα *Τοπικά*⁶⁶ και μάλιστα θα εμπλουτιστεί με τρόπους κατάλληλους για χρήση σε πιο ειδικές περιστάσεις⁶⁷. Μια χαρακτηριστική διαφορά, ωστόσο, είναι η απουσία των *praedicabilia*: η *Ρητορική* φαίνεται να μην απαντά στο ζήτημα της λογικής οργάνωσης των τρόπων. Πέραν αυτού, η σχέση των δύο έργων είναι τέτοια, ώστε ο τρόπος αναφοράς και περιγραφής των τρόπων σε πολλά σημεία της *Ρητορικής* να παραπέμπει ευθέως και

⁶³ Τα *praedicabilia* είναι λογικές έννοιες και αναφέρονται στους τέσσερις τρόπους απόδοσης ενός κατηγορήματος σε ένα υποκείμενο, δηλαδή σε τέσσερις τρόπους σύνδεσης Υ-Κ. Σε κάθε ένα από τα τέσσερα *praedicabilia* αντιστοιχεί και ένας ορισμένος αριθμός τρόπων. Για περισσότερα, βλ. Aristotle, *Topica* II-VII.

⁶⁴ Για τη δομή του τρόπου βλ. αναλυτικότερα Sara Rubinelli, *Ars Topica, The Classical Technique of Constructing Arguments from Aristotle to Cicero*, introd. David S. Levene, Springer, [Dordrecht] 2009, σ. 14 κ.έ.

⁶⁵ Aristotle, *Topica* IV, 2, 122b 8-12. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε πως πολλοί τόποι των *Τοπικών* εμφανίζονται και με απλούστερη μορφή, όπως για παράδειγμα δείχνει η παράθεση του τρόπου *εκ του μάλλον ή ήττον*: [Πρέπει να αντλούμε υλικό] από (εννοεί τον τρόπο) τον μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, *Topica* II, 10, 114b 38.

⁶⁶ Η συσχέτιση των δύο έργων μέσω της αναφοράς στην τοπική τους είναι προφανής. Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, 2, 1358a 12-13: «λέγω γαρ διαλεκτικούς τε και ρητορικούς συλλογισμούς είναι περί ων τους τρόπους λέγομεν».

⁶⁷ Η εκτενής ανάλυση της Sara Rubinelli έχει δείξει ότι η *Ρητορική Β'* 23 περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, έναν αριθμό τρόπων χαμηλότερου επιπέδου αφαίρεσης, καθώς επίσης και τρόπους σχετικούς με σαφώς ρητορικές έννοιες όπως είναι τα συναισθήματα. Βλ. αναλυτικότερα Rubinelli, σ. 73 κ.έ.

να προϋποθέτει τη γνώση της λειτουργίας τους όπως αυτή περιγράφεται στα *Τοπικά*⁶⁸.

Εάν εγκαταλείψουμε το αριστοτελικό υπόδειγμα και ακολουθήσουμε τα ίχνη της ρητορικής στις προαριστοτελικές εκδοχές της και τις πρώτες απόπειρες διαμόρφωσής της ως τέχνης, διαπιστώνουμε ότι η *εύρεση* παραμένει δομικό χαρακτηριστικό της. Το *Rhetorica ad Alexandrum*, ρητορικό εγχειρίδιο σχεδόν σύγχρονο της αριστοτελικής *Ρητορικής*, μπορεί να μην πλησίασε στο ελάχιστο το μέγεθος της επίδρασης και της φήμης του αριστοτελικού αντιστοίχου, ωστόσο αποτελεί χρήσιμη αποτύπωση των προαριστοτελικών ρητορικών τεχνικών και της σχετικής τεχνικής ορολογίας⁶⁹. Στο περιεχόμενό του συναντά κανείς, μεταξύ άλλων, μια απόπειρα σχεδιασμού αυτού που αργότερα θα χαρακτηριστεί ως *σχήμα τοπικής*, με άλλα λόγια τεχνικών ευρέσεως που βασίζονται στην ανάλυση αξιολογικών όρων, όπως λόγου χάρι *δίκαιο*, *νόμιμο*, *συμφέρον*, μέσω της χρήσης αντίστοιχων καταλόγων⁷⁰. Το συνολικό σχεδιάσμα παρουσιάζει ελλείψεις και δεν εμφανίζει την εκλεπτυσμένη επεξεργασία και τη συστηματικότητα που συναντούμε στο αριστοτελικό έργο και στις μετέπειτα επεξεργασίες της *ευρέσεως*⁷¹. Παρόλα αυτά, η χαρακτηριστική χρήση του απαρεμφάτου *μετιέναι* (το αποδίδουμε προχείρως ως «η πράξη της εξέτασης των στοιχείων ενός καταλόγου, ένα προς ένα») αποτελεί μια συμπυκνωμένη έκφραση της λειτουργίας της *ευρέσεως* και την καθιστά κατεξοχήν χαρακτηριστικό γνώρισμα της ρητορικής τέχνης. Όταν ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* συνοψίζει το υλικό και τα μέσα που έχει στη διάθεσή του ο ρήτορας, περιγράφοντας την πράξη της εξέτασης των τόπων ως «*διελθείν* περί

⁶⁸ Rubinelli, σ. 73-84. Επίσης, σύμφωνα με τον Tobias Reinhardt, η μελέτη αρκετών επιχειρημάτων στη *Ρητορική Β'* 23-24 αναδεικνύει ως βάση τους ελαφρά τροποποιημένους διαλεκτικούς τόπους. Βλ. σχετικά Reinhardt, «Techniques of Proof in 4th Century Rhetoric: *Ar. Rhet.* 2.23-24 and Pre-aristotelian rhetorical theory» στο David C. Mirhady (ed.), *Influences on Peripatetic Rhetoric, Essays in Honor of William W. Fortenbaugh*, Brill, Leiden 2007, σ. 89-90.

⁶⁹ Πιθανώς γραμμένο από τον Αναξιμένη από τη Λάμψακο, το *Rhetorica ad Alexandrum* είναι το πρώτο έργο ρητορικής που εμφανίζει ορισμένες δομικές ομοιότητες με την αριστοτελική *Ρητορική*, γεγονός που έχει αποτελέσει την αφορμή για συζητήσεις περί της επίδρασής του στην αριστοτελική ρητορική θεωρία. Βλ. αναλυτικότερα Reinhardt, σ. 90 κ.έ. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το *Rhetorica ad Alexandrum* βλ. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1963, σ. 114-24.

⁷⁰ Reinhardt, σ. 91.

⁷¹ Ό.π., σ. 91-2: Η εμφανώς ατελής μορφή των καταλόγων αποτελεί κατά τον Ράινχαρντ έμμεση υπόδειξη του συγγραφέα προς κάθε επίδοχο χρήστη του εγχειριδίου να συμπληρώσει τους εν λόγω καταλόγους.

των κοινωνών»⁷², τότε στο απαρέμφατο *διελθείν* δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε μια εναλλακτική απόδοση του *μετιέναι* του *Rhetorica ad Alexandrum* και συνεπώς, την *εύρεση* ως λειτουργικό στοιχείο προαριστοτελικών μορφοποιήσεων της ρητορικής.

2.2 Η κικερώνεια *inventio* και η *Θεωρία των Στάσεων*

Η σημασία της *τοπικής* θα αναδειχθεί περαιτέρω στο πλαίσιο της λατινικής ρητορικής παράδοσης και στο έργο του κύριου εκπροσώπου της, του Κικέρωνα, ενώ η λειτουργία της *inventio*, της λατινικής μετεγγραφής της *ευρέσεως*, θα αναγνωριστεί ως μείζον στοιχείο της δικανικής διαδικασίας. Στο έργο της νεότητάς του, τη ρητορική πραγματεία *De Inventione*, ο Κικέρων χαρακτηρίζει την *inventio* ως το σημαντικότερο κομμάτι της ρητορικής τέχνης, το οποίο σχετίζεται με την ανακάλυψη επιχειρημάτων⁷³. Ο τίτλος του έργου είναι ενδεικτικός των προθέσεων του συγγραφέα του: ο Κικέρων γράφει μια ρητορική πραγματεία *Περί Ευρέσεως* (*De Inventione*) και ουσιαστικά, τοποθετεί την *inventio* στην κορυφή των λειτουργικών χαρακτηριστικών της ρητορικής τέχνης. Η έμφαση στη σημασία της *inventio* παραμένει σταθερή και στα όψιμα έργα του κικερώνειου corpus, όπως λόγου χάρη στα *De Oratore* και *Topica*. Στο *De Oratore* (*Περί Ρήτορος*) το πρωταρχικό και πλέον σημαντικό βήμα του ρήτορα, αλλά και προαπαιτούμενο στάδιο της ομιλίας, είναι να επιλέξει τι θα πει⁷⁴. η επιλογή γίνεται μέσω της εξονυχιστικής έρευνας στο επίπεδο ενός γενικού σχεδιαγράμματος τόπων και της πράξης της εύρεσης, απόσπασης ή

⁷²Αριστοτέλης, *Ρητορική Β'*, 18, 1391b 18, 31-32: Η προέλευση του *διελθείν* είναι από το ρήμα διέρχομαι, μια χρήση του οποίου αφορά την εξαντλητική εξέταση ενός συνόλου στοιχείων, όπως λόγου χάρη είναι ένας κατάλογος.

⁷³ *De Inventione* I, vii.9. Επιπλέον, στις πρώτες ήδη σελίδες του *Rhetorica Ad Herennium* ο συγγραφέας του απαριθμεί τα πέντε στοιχεία του ρητορικού λόγου, τα οποία αποτελούν ταυτοχρόνως κριτήρια της δεινότητας του ρήτορα. Το πρώτο είναι η *inventio*, η οποία σχετίζεται με τη συγκέντρωση εκείνων των επιμέρους επιχειρημάτων που θα κάνουν πειστικό τον λόγο. Ακολουθεί η *dispositio* που αφορά τη διάταξη του υλικού που έχει βρεθεί με τη χρήση της *inventio*. Η *elocutio* αφορά «την υιοθέτηση κατάλληλων λέξεων και προτάσεων», ενώ η *memoria* σχετίζεται με τη διατήρηση στη μνήμη όλου του προαναφερθέντος υλικού. Τέλος, η *pronuntiatio* αναφέρεται στην εκφορά του ρητορικού λόγου, και πιο συγκεκριμένα στην κατάλληλη «ρύθμιση της φωνής, των εκφράσεων του προσώπου και των χειρονομιών». Βλ. σχετικά [Cicero], *Rhetorica ad Herennium* I, ii.3.

⁷⁴ *De Oratore* II, xix.79.

«εκρίζωσης» του επιχειρήματος από τον επιλεγμένο τόπο⁷⁵. Η χρήση της *τοπικής* επιτρέπει τη νοητική «χαρτογράφηση» του ζητήματος και, σύμφωνα με τον Κικέρωνα, εξασφαλίζει στον ρήτορα την πρόσβαση σε κάθε στοιχείο και κάθε λεπτομέρεια που μπορεί να αποβεί χρήσιμη στην πραγμάτευση του θέματός του⁷⁶. Είναι χαρακτηριστική αφενός η κικερώνεια παρομοίωση των τόπων με κρυψώνες και αφετέρου η υπογράμμιση της προσπάθειας που χρειάζεται να καταβάλλει κανείς προκειμένου να «αποσπάσει» από αυτούς τα κατάλληλα επιχειρήματα⁷⁷. Στο *Topica* η περιγραφή των τόπων και της *inventio* παραδίδεται με αντίστοιχους όρους, ενώ η τελευταία συνδέεται ρητά με τον όρο *τοπική*⁷⁸.

Οι ουσιαστικές ομοιότητες ανάμεσα στο κικερώνειο και αριστοτελικό υπόδειγμα διακόπτονται σε αυτό το σημείο. Η κικερώνεια ρητορική θεωρία, όσον αφορά την *τοπική* και την *εύρεση*, δεν έχει ως οργανωτική αρχή τα τέσσερα *praedicabilia*, ούτε μιμείται τη σιωπή της αριστοτελικής *Ρητορικής* πάνω σε αυτό το θέμα. Αντιθέτως, η τοπική εξυπηρετεί τις απαιτήσεις κι εφαρμόζεται στο πλαίσιο της *Θεωρίας των Στάσεων*. Ο Ερμαγόρας από την Τέμνο⁷⁹ παρουσίασε μια ρητορική θεωρία στραμμένη κατεξοχήν προς τη δικανική διαδικασία. Οι ριζικές διαφορές της από το αριστοτελικό υπόδειγμα ξεκινούν από τον προσδιορισμό της ίδιας της έννοιας της ρητορικής, η οποία καθορίζεται από αυτό που ορίζει ως πυρηνικό της στοιχείο, δηλαδή το αντικείμενο του λόγου, το *ζήτημα* (*quaestio*) υπό εξέταση και όχι τις ειδικές συνθήκες του ρητορικού λόγου, εν πολλοίς συγκεντρωμένες στο πρόσωπο

⁷⁵ ό.π., xxxiv.146: «[...] tum denique *scrutari* locos, ex quibus argument *eruiamus*». Οι ρηματικοί τύποι *scrutor* και *eruo* αναφέρονται αντίστοιχα στην ενδελεχή εξέταση και την πράξη της εκρίζωσης.

⁷⁶ ό.π., xxxiv.147.

⁷⁷ ό.π., xli.174.

⁷⁸ Cicero, *Topica*, 6.18-19: «Η πρακτική της ευρέσεως, η οποία είναι γνωστή ως τοπική [...]». Ο Κικέρων παρομοιάζει και εδώ τους τόπους με «κρυψώνες» και περιγράφει την τοπική ως έναν χάρτη που υποδεικνύει τους τόπους-σημεία όπου κανείς μπορεί να ανακαλύψει επιχειρήματα.

⁷⁹ Τα γραπτά του Ερμαγόρα δεν διασώθηκαν και η ανασύσταση της χαμένης *Θεωρίας των Στάσεων* έγινε εφικτή μέσω σπαραγμάτων της εντοπισμένων σε μεταγενέστερα έργα. Κατά χρονολογική σειρά, κύριες αναφορές για αυτή την προσπάθεια υπήρξαν το *De Inventione* και το *Rhetorica Ad Herennium*, όσον αφορά τη λατινική ρητορική παράδοση, ενώ μεταγενέστερα και, εάν στραφούμε στο ανατολικό κομμάτι της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, κύρια πηγή της *Θεωρίας των Στάσεων* υπήρξε το έργο του Ερμογόνη της Ταρσού (δεύτερος μ.Χ. αιώνας). Το ερμογένειο έργο μετέδωσε μια επεξεργασία και εκδοχή των *Στάσεων* που έμελλε να γίνει κλασική αναφορά στην ύστερη αρχαιότητα, στους Βυζαντινούς χρόνους και φυσικά, στην Αναγέννηση. Βλ. σχετικά Donald A. Russel, *Greek Declamation*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, σ. 6-7 και Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World, 300 B.C.-A.D. 300*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1972, σ. 619.

του ακροατή –βάσει των οποίων προκύπτει και η γνωστή τριμερής αριστοτελική διάκριση⁸⁰. Η ανάδυση του *ζητήματος* είναι αποτέλεσμα της *αμφιβολίας* (το ρήμα που την περιγράφει στα λατινικά είναι το *ambigere*) και συνεπώς, του *αντιλέγειν*. Ο προσδιορισμός του *ζητήματος* είναι κομβικός για την εξέλιξη της επιχειρηματολογίας και γίνεται με τη βοήθεια των τεσσάρων *Στάσεων*. Ο όρος *στάσις* περιγράφει τη στιγμή της συνάντησης δύο αντιτιθέμενων απόψεων όσον αφορά ένα θέμα που τίθεται. Στη στάση του *στοχασμού*, για παράδειγμα, η οποία είναι και η πρώτη, η ερώτηση αφορά το αν έγινε ή όχι μια πράξη. Εάν τα αντίπαλα μέρη επιλέξουν να *σταθούν* γύρω από αυτό το ερώτημα προτείνοντας δύο αντίθετες απαντήσεις (αποδοχή και άρνηση του γεγονότος), τότε η διαμάχη και η ανάπτυξη των σχετικών επιχειρημάτων θα αρθρωθεί γύρω από τη στάση του *στοχασμού* και το *ζήτημα* που θα κινητοποιήσει τη διαδικασία δημιουργίας επιχειρημάτων θα είναι εάν η υπό συζήτηση πράξη διεπράχθη (έγινε ή όχι;). Κατά παρόμοιο τρόπο, στη στάση του *ορισμού* τίθεται το ζήτημα του χαρακτηρισμού της πράξης, δηλαδή του προσδιορισμού της ταυτότητάς της (τι έγινε;). Ακολουθούν η στάση της *ποιότητας* που αφορά την αξιολόγηση της πράξης και η στάση της *μετάληψης* στο πλαίσιο της οποίας εξετάζεται, λόγου χάρη, η αρμοδιότητα του δικαστηρίου να κρίνει την πράξη, η πιθανή παραγραφή της πράξης, κλπ.⁸¹ Η διατύπωση του *ζητήματος* ακολουθείται από την ανάπτυξη των αντίπαλων επιχειρημάτων με τη χρήση *τοπικής*, που εν προκειμένω αποτυπώνεται ως ένα πολύ συγκεκριμένο σχέδιο⁸². Αν επιχειρήσουμε να αποτυπώσουμε διαγραμματικά μια *στάση* ως μια δενδροειδή διάταξη, τότε το πρώτο επίπεδο διαίρεσης, από το οποίο

⁸⁰ Αναφερόμαστε στα τρία είδη του ρητορικού λόγου: το συμβουλευτικό, το επιδεικτικό και το δικανικό. Βλ. αναλυτικότερα για τις διαφορές της από την αριστοτελική ρητορική θεωρία στο Μπασάκος, σ. 46-47.

⁸¹ Ένα από τα πλέον γνωστά παραδείγματα για την κατανόηση των τεσσάρων στάσεων είναι η περίπτωση κατά την οποία κάποιος κατηγορείται ότι έκλεψε χρήματα από ιερό χώρο και προσάγεται σε δίκη με την κατηγορία της ιεροσυλίας. Οι δυνατές απαντήσεις στην κατηγορία είναι τέσσερις και προσδιορίζονται από τις αντίστοιχες στάσεις: μπορεί α) να αρνηθεί το γεγονός, β) να αρνηθεί τον χαρακτηρισμό του γεγονότος ως ιεροσυλία, γ) να επιχειρήσει να αναδείξει θετικές του συνέπειες ή δ) να επιχειρήσει να ακυρώσει τη διαδικασία της κρίσης χαρακτηρίζοντας το δικαστήριο αναρμόδιο ή να ζητήσει την παραγραφή του αδικήματος. Βλ. αναλυτικά στο Μπασάκος, σ. 53-54.

⁸² *Invention and Method: Two Rhetorical Treatises from the Hermogenic Corpus*, trans. George A. Kennedy, Society of Biblical Literature, Atlanta 2005, σ. xiii: Η περιγραφή βασίζεται στο ερμογένειο μοντέλο της *Θεωρίας των Στάσεων*, όπως αυτό περιγράφεται στο *Περί Στάσεων* και στο *Περί Ευρέσεως*. Και τα δύο κείμενα αποτελούν δύο από τα πέντε μέρη ενός εγχειριδίου ρητορικής του πέμπτου-έκτου μ.Χ. αιώνα, αποδιδόμενου στον Ερμογόνη. Ωστόσο, νεώτεροι μελετητές αμφισβητούν την ερμογένεια πατρότητα του *Περί Ευρέσεως*.

ξεκινά και η εφαρμογή της *inventio*, είναι τα *Κεφάλαια* κάθε στάσης. Στη στάση του στοχασμού, λόγου χάρη, οι αμέσως επόμενες ερωτήσεις μετά τον προσδιορισμό του *ζητήματος*, οι οποίες αντιστοιχούν στα *Κεφάλαια* της εν λόγω στάσης, είναι, μεταξύ άλλων, η ανάγκη ή όχι παρουσίας μαρτύρων, η εξέταση του κινήτρου, η εξέταση της δυνατότητας διενέργειας της πράξης, κ.ά. Ο ομιλητής επιλέγει από τις αρχικές αυτές κατηγορίες (*Κεφάλαια*) εκείνες που εξυπηρετούν, κατά την κρίση του, καλύτερα τη συγκεκριμένη περίπτωση του λόγου. Στη συνέχεια εισάγει⁸³ κάθε *Κεφάλαιο*, δηλαδή το αναπτύσσει, με τη χρήση μιας σειράς τόπων, όπως χρόνος, τρόπος, τόπος, αιτία, πρόσωπο, πράξη: βρισκόμαστε, πια, στο δεύτερο επίπεδο διαίρεσης, αυτό του *επιχειρήματος*, το οποίο αφορά τη διαδικασία «επιλογής, περιγραφής και διάταξης των Κεφαλαίων»⁸⁴. Η τρίτη κατηγορία τόπων εντοπίζεται στο τρίτο επίπεδο διαίρεσης, που ονομάζεται *εργασία του επιχειρήματος*. Σκοπός της *εργασίας* είναι να υποστηρίξει περαιτέρω το *επιχείρημα*, και τον εκπληρώνει με τη χρήση τόπων όπως *από το εναντίον, από το ίσο, από το μεγαλύτερο-μικρότερο, εκ παραδείγματος*⁸⁵.

Όπως προαναφέραμε, η ερμολογία περιγραφή της *Θεωρίας των Στάσεων* είναι μεταγενέστερη της λατινικής εκδοχής της. Στο *De Inventione* (αλλά και στο ψευδο-κικερώνειο *Rhetorica Ad Herennium*), με τη βοήθεια των οποίων ανακατασκευάζουμε εν μέρει τη *Θεωρία των Στάσεων* όπως πιθανόν παραδόθηκε από τον Ερμαγόρα, θα συναντήσουμε αρκετούς από τους τόπους του ερμολογικού μοντέλου, τους οποίους ο Κικέρων κατανέμει σε δύο βασικές κατηγορίες: στις ιδιότητες (*attributa*) που είναι *σχετικές με τα πρόσωπα* που εμπλέκονται στην πράξη και σε αυτές που είναι *σχετικές με την πράξη*⁸⁶. Από τις δύο αυτές βασικές ομάδες τόπων «είναι δυνατό να αντληθεί κάθε είδος επιχειρήματος»⁸⁷: αρκετούς εξ αυτών τους συναντούμε ως τόπους των *Κεφαλαίων* με τους οποίους κατασκευάζεται το

⁸³ Μπασάκος, σ. 57.

⁸⁴ Ό.π.

⁸⁵ Βλ. σχετικά *Invention and Method: Two Rhetorical Treatises from the Hermogenic Corpus*, σ. 99 και Μπασάκος, σ.58

⁸⁶ Η βασική αυτή διάκριση είναι από τα πρώτα στοιχεία που συναντούμε στο *Περί Στάσεων* του Ερμολογίου. Βλ. σχετικά, Heath, σ. 28.

⁸⁷ *De Inventione* I, xxiv.34.

επιχείρημα (στο δεύτερο επίπεδο διαίρεσης του ερμογένειου μοντέλου)⁸⁸. Η ίδια λογική, εν πολλοίς, απαντάται στα *De Oratore* και *Topica*: η οργάνωση των τόπων γίνεται και εδώ σύμφωνα με τις απαιτήσεις της *Θεωρίας των Στάσεων*, με τη διαφορά ότι τα σχήματα της τοπικής εμπλουτίζονται και με τρόπους μεγαλύτερης αφαίρεσης, όπως είναι οι τόποι της *εργασίας επιχειρήματος* στο τρίτο επίπεδο διαίρεσης του ερμογένειου μοντέλου –οι οποίοι, όπως αναφέραμε, αντιστοιχούν σε τρόπους της αριστοτελικής *Ρητορικής*. Στο σημείο αυτό, επανεμφανίζονται ομοιότητες μεταξύ των υποδειγμάτων: μπορεί μεν το μοντέλο της *Θεωρίας των Στάσεων* να διαφέρει ριζικά από το αριστοτελικό αντίστοιχό του όσον αφορά την εσωτερική λογική του, ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε πιθανές σχέσεις των δυο υποδειγμάτων, εάν παρατηρήσουμε το περιεχόμενο της τοπικής τους. Με άλλα λόγια, μπορεί τα πεδία, οι μεταξύ τους ιεραρχήσεις και οι ομαδοποιήσεις των επιμέρους σημείων (τόπων) κάθε υποδείγματος να διαφέρουν, ωστόσο πολλές ομοιότητες είναι δυνατό να παρατηρηθούν όσον αφορά καθαυτά τα επιμέρους σημεία⁸⁹, δηλαδή τους τρόπους που χρησιμοποιεί κάθε υπόδειγμα.

⁸⁸ Το ερμογένειο σύστημα δεν είναι εντελώς όμοιο με το σχήμα που συναντούμε στη λατινική ρητορική παράδοση. Ο Ερμογένης πρότεινε ένα περαιτέρω επεξεργασμένο σχήμα με αρκετές υποδιαίρεσεις της στάσεως της ποιότητας, αυξάνοντας τον συνολικό αριθμό των Στάσεων σε δεκατρείς. Βλ. το σχετικό διάγραμμα στο Heath, σ. 71. Μπορούμε, ωστόσο, να διακρίνουμε ομοιότητες των μοντέλων. Στο *De Inventione*, λόγου χάρη, και συγκεκριμένα στη στάση του ορισμού, ο Κικέρων περιγράφει τη διαδικασία ανάπτυξης των επιχειρημάτων παραθέτοντας *Κεφάλαια* της εν λόγω στάσης, όπως όρος (ορισμός), ανθορισμός (*De Inventione* II, xvii.52-xviii.56). Αυτά τα συναντούμε επίσης στον ερμογένειο κατάλογο των *Κεφαλαίων* της στάσης του ορισμού, βλ. Heath, σ. 43.

⁸⁹ Την υπόθεση ενισχύει μια προσεκτική μελέτη της τοπικής των όψιμων κικερώνειων έργων (*De Oratore* και *Topica*). Στο *De Oratore* η τοπική υφίσταται μεγαλύτερη επεξεργασία από την αντίστοιχη του *De Inventione* και ενσωματώνει τρόπους με περισσότερο γενικό χαρακτήρα, ενώ οι διαφορές της με την τοπική του *Topica* αφορούν περισσότερο ζητήματα ορολογίας των τόπων: Κατά τα άλλα, τα δύο τοπικά σχήματα (στα *De Oratore* και *Topica*) είναι όμοια. Οι πιο γενικοί αυτοί τόποι αντιστοιχούν σε τρόπους υψηλής αφαίρεσης της αριστοτελικής *Ρητορικής* (π.χ. τόπος από το εναντίον—*ex contrario*, από το περισσότερο/λιγότερο—*ex comparatione maiorum/minorum*) και φυσικά, στους τρόπους της *εργασίας επιχειρήματος* του ερμογένειου μοντέλου, όπως είδαμε πιο πάνω. Βλ. αναλυτικά για τις ομοιότητες της τοπικής του *De Oratore* και *Topica* και κυρίως, για τις ομοιότητες τόπων της αριστοτελικής *Ρητορικής* και των προαναφερθέντων κικερώνειων έργων στο Rubinelli, σ. 118-140.

2.3 Το επιστημολογικό status του κικερώνειου ρητορικού μοντέλου

Η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας στο πλαίσιο κάθε *Στάσεως* συμπυκνώνεται στον όρο *controversia*, ή διαφορετικά, στη *διαμάχη* η οποία γεννιέται από την αντιπαράθεση ριζικά διαφορετικών απόψεων. Τα ίχνη της εντοπίζονται ήδη στο πλαίσιο του αρχαιοελληνικού δικανικού συστήματος, όπου κύριο στοιχείο της διαδικασίας της δικαστικής κρίσης και της ρύθμισης της διαμάχης ήταν η προφορική παρουσίαση των λόγων των αντιδίκων ενώπιον των δικαστών⁹⁰. Ο βασικός αυτός κανόνας της δικανικής ρητορικής οδηγεί σε μια απολύτως ουσιώδη διαπίστωση όσον αφορά τον χαρακτήρα της γνώσης αλλά και την επιστημολογική αξία της ρητορικής. Το γεγονός ότι η ακρόαση των αντιτιθέμενων απόψεων είναι αναγκαία προϋπόθεση της κρίσης σημαίνει ότι η έννοια της αλήθειας δεν αντιστοιχίζεται με οριστικές δηλώσεις βεβαιότητας, αλλά ισοδυναμεί με μια διαδικασία εξέτασης και δοκιμασίας πιθανών ισχυρισμών. Με άλλα λόγια, η *αμφιβολία* νοούμενη ως άρνηση αφενός της *a priori* ισχύος ενός ισχυρισμού και αφετέρου της απόλυτης βεβαιότητάς του κινητοποιεί τη διαδικασία του *αντιλέγειν*. Το περιβάλλον σύγκρουσης που δημιουργείται υποβάλλει σε δοκιμασία τους αντίπαλους λόγους, με σκοπό την ανάδειξη του λόγου με τα πλέον πιθανά και πειστικά χαρακτηριστικά. Το *in utramque partem disputare*, η ικανότητα «να μιλάς και από τις δύο πλευρές ενός ζητήματος» –και ουσιαστικά ο λατινικός επίγονος του αριστοτελικού *συλλογίζεσθαι ταναντία*– δεν είναι παρά μια μέθοδος για έναν σκοπό: την αλήθεια, νοούμενη ως διαδικασία αλλά και ως αποτέλεσμα με πιθανό (*probabile*) χαρακτήρα.

Στο σύνολο του κικερώνειου έργου η εν λόγω θεώρηση είναι ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο. Στο *De Oratore*, ο Σκαιβόλας απευθυνόμενος στον Κράσσο⁹¹ υπογραμμίζει τον σκοπό της ρητορικής τέχνης, και δη της δικανικής όψης

⁹⁰ Michael Gagarin, *Antiphon the Athenian, Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin 2002, σ. 23-24. Ας υπογραμμιστεί στο σημείο αυτό η χαρακτηριστική δυσπιστία των δικαστών προς κάθε είδος εξωτερικής μαρτυρίας, όπως στην περίπτωση της προσκόμισης αποδεικτικών εγγράφων ή των καταθέσεων αυτοπτών μαρτύρων, με το φόβο της πλαστότητας ή της δωροδοκίας, αντίστοιχα. Βλ. Kennedy, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 2nd ed, The University of North Carolina Press, Chapel Hill-London 1999, σ. 23.

⁹¹ Ονόματα που αναφέρονται σε συμμετέχοντες στον διάλογο του *De Oratore*.

της, λέγοντας ότι αυτή μπορεί να εγγυηθεί «ώστε κάθε υπόθεση να φαίνεται, να παρουσιάζεται με τον καλύτερο και πιο πιθανό (*probabilior*) τρόπο»⁹². Στη συνέχεια, όταν ο Κράσσος μιλά για τους κανόνες της ρητορικής εκπαίδευσης, τονίζει τη σημασία «του να μιλάς, για κάθε ζήτημα, και από τις δύο πλευρές του, αναδεικνύοντας οτιδήποτε μπορεί να φανεί πιθανό (*probabile*)»⁹³, ενώ αρκετές αράδες παρακάτω οδηγείται στην παραδοχή ότι «το επιχείρημα του Γάλβα του φάνηκε πειστικό και πολύ κοντινό στην αλήθεια»⁹⁴. Το αίτημα της *εγγύτητας με την αλήθεια* (*verisimilia*) θα το υπογραμμίσει και ο βασικός συνομιλητής του Κράσσου, ο Αντώνιος, περιγράφοντας την πράξη της ρητορείας και υπογραμμίζοντας την ανάγκη «να αφηγείται κανείς την υπόθεσή του πειστικά»⁹⁵. Στο *Academica*⁹⁶ (*Ακαδημαϊκά*), η σημασία της αμφιβολίας καθίσταται κεντρική στην έρευνα της αλήθειας: η αμφιβολία νομιμοποιεί τη συνύπαρξη διαφορετικών προοπτικών ως πιθανών, όχι όμως βέβαιων⁹⁷. Εν συνεχεία, η αντιπαράθεση των διαφορετικών προοπτικών, όπως εκφράζεται μέσα από το *in utramque partem disputare*, συνιστά τη μέθοδο αναζήτησης της αλήθειας. Ο Κικέρων εισάγει τις έννοιες του *πιθανού* (*probabile*) και *αυτού που μοιάζει με την αλήθεια* (*verisimile*) προκειμένου να διατηρήσει τη δυνατότητα ομιλίας για την αλήθεια. Το επιχείρημα κορυφώνεται με τη χρήση του παραδείγματος του σωρίτη⁹⁸: Ο Κικέρων καταλήγει στον αβέβαιο χαρακτήρα της ίδιας της γνώσης, γεγονός που αποτυπώνεται στην αδυναμία να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τα όρια ανάμεσα σε λέξεις αντιθετικών ζευγών, όπως για παράδειγμα πλούσιος-φτωχός, στενός-ευρύς ή ακόμη και στην αμηχανία στην οποία συχνά οδηγούν τα *παράδοξα*⁹⁹. Ωστόσο, η αβεβαιότητα της γνώσης δεν λειτουργεί ως απαγορευτικό της αναζήτησής της. Το γεγονός ότι η αλήθεια για τον

⁹² *De Oratore I*, x.44: «[...] melior et **probabilior** esse videatur».

⁹³ Ό.π., xxxiv.158-159: «disputandumque de omni re in contrarias partes, et, quidquid erit in quaque re, quod **probabile** videri possit, eliciendum atque dicendum».

⁹⁴ Ό.π., lvi.240: «Galbae disputationem sibi probabilem et prope veram videri».

⁹⁵ Ό.π., xix.80: «[...] ut verisimilis narration sit...».

⁹⁶ Η έκδοση αναφοράς είναι Cicero, *De Natura Deorum. Academica*, trans. H. Rackham, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1933.

⁹⁷ *Academica II*, iii.7-8.

⁹⁸ Ό.π., xxviii.92-xxix.93: Το παράδειγμα του σωρίτη αναφέρεται στη δυσκολία να ορίσουμε τον ακριβή αριθμό αντικειμένων η άθροιση των οποίων μπορεί να αποκληθεί σωρός. Ο Κικέρων χρησιμοποιεί τον σωρίτη για να μιλήσει για την αδυναμία της ανθρώπινης σκέψης να θέσει απόλυτα όρια. Βλ. και Jardine, σ.161-162

⁹⁹ Ό.π., xxix.95: Ο Κικέρων παραθέτει ένα ευρέως χρησιμοποιούμενο παράδειγμα παράδοξου το οποίο αποδίδουμε πολύ πρόχειρα ως εξής: «Εάν ισχυρίζεσαι ότι ψεύδεσαι και ότι η δήλωσή σου είναι ειλικρινής, τι από τα δύο πραγματικά συμβαίνει;»

Κικέρωνα δεν φέρει ένα χαρακτηριστικό και αλάνθαστο σημάδι, ένα ειδικό ίχνος το οποίο να καθοδηγεί την κρίση προς αυτήν, δεν οδηγεί σε έναν σκεπτικισμό στωικού τύπου που προτείνει ως απάντηση την ανυπαρξία της¹⁰⁰. Αντίθετα, αυτή ακριβώς η απουσία, η έλλειψη, την οποία επισημαίνει η αμφιβολία, είναι το στοιχείο που γεννά το λόγο και τον οργανώνει. Στη θέση της έλλειψης εγκαθίσταται προσωρινά το πιθανό (*probabile*), αυτό που φαίνεται σαν την αλήθεια (*verisimile*), το οποίο είναι το στοιχείο που δίνει στη ρητορική τα χαρακτηριστικά της τοπικότητας και χρονικότητας. Το πιθανό ορίζεται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης περίπτωσης, τόπου, χρόνου και συνεπώς, σε αναφορά με το εκάστοτε ακροατήριο. Και η κατεξοχήν ρητορική μέθοδος τού να μη θεωρείται κάτι βέβαιο, αλλά να υποβάλλεται σε εξονυχιστική εξέταση μέσω της αντιλογίας ακολουθείται γιατί «είναι αδύνατο να έχουμε μια ξεκάθαρη άποψη περί του τι είναι πιθανό, εάν δεν προχωρήσουμε σε μια συγκριτική εκτίμηση όλων των επιχειρημάτων και από τις δύο πλευρές»¹⁰¹. Έτσι, αυτό στο οποίο καταφάσκει το κικερώνειο ρητορικό υπόδειγμα είναι ο γνωσιακός χαρακτήρας της ρητορικής. Η αποδοχή του ρητορικού λόγου είναι συνάρτηση της πιθανότητάς του και η ανάδειξη του πιθανού εξασφαλίζεται με μεθοδικό τρόπο μέσω του *in utramque partem disputare* και της *inventio*.

Η μέθοδος του *in utramque partem disputare*, μέσω της χρήσης της *inventio*, γεφυρώνει την κικερώνεια ρητορική με τη φιλοσοφία. Στο *Topica*, ο Κικέρων γράφει ότι η γνώση της χρήσης των τόπων εφοδιάζει τόσο τους ρήτορες όσο και τους φιλοσόφους με άφθονο υλικό, ώστε να μιλούν για τα ζητήματα με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι¹⁰². Έχει προηγηθεί στο *De Oratore* ο ισχυρισμός περί της γενικής φύσης κάθε ειδικού ζητήματος και συνεπώς, του ενιαίου χαρακτήρα της έρευνας¹⁰³. Το όψιμο κικερώνειο έργο εναντιώθηκε στο νεανικό *De Inventione* και

¹⁰⁰ *De Natura Deorum* I, v.xii. Για την έκδοση αναφοράς, βλ. υποσημ. 93.

¹⁰¹ Cicero, *De Officiis*, trans. Walter Miller, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1913, II, ii.8. Δεν μπορούμε παρά να εντοπίσουμε την αναλογία αυτού του σημείου με το σχόλιο του Αριστοτέλη στα *Τοπικά*, όπου εξηγεί τη χρησιμότητα της πραγματείας και επισημαίνει τη σημασία του «να αναδεικνύεις δυσκολίες και από τις δυο πλευρές ενός ζητήματος» προκειμένου να διακρίνεις το αληθές και το ψευδές σε κάθε περίπτωση (Aristotle, *Topica* I, 2, 101a 35-37).

¹⁰² Cicero, *Topica*, 66, 8-11.

¹⁰³ Μπορούμε να δούμε αυτή την κικερώνεια στροφή σε ένα χαρακτηριστικό για τη σφοδρότητα της κριτικής του απόσπασμα του *De Oratore* όπου ο Κικέρων υπογραμμίζει «το λάθος των δασκάλων

την πολεμική του διάθεση απέναντι στην πρόταση του Ερμαγόρα για τον απεγκλωβισμό της ρητορικής από την αποκλειστική έρευνα των *υποθέσεων* –των ζητημάτων που αφορούν επιμέρους πράξεις και συνεπώς συγκεκριμένο τόπο, χρόνο και πρόσωπα που σχετίζονται με αυτές– και εισηγήθηκε την επέκταση της δικαιοδοσίας της στο πεδίο των *θέσεων*, των γενικών ζητημάτων που παραδοσιακά αποτελούσαν υλικό της φιλοσοφίας. Εφόσον το κύριο μεθοδολογικό εργαλείο της ρητορικής και εν προκειμένω της κικερώνειας εκδοχής της είναι η *inventio*, τότε η κικερώνεια θέση περί του ενιαίου χαρακτήρα της έρευνας δεν μπορεί παρά να αντανakλάται στη σταθερότητα των χαρακτηριστικών της *inventio*, όπως αυτή αποτυπώνεται στα έργα του Κικέρωνα. Αναφέραμε ότι η κικερώνεια τοπική εμφανίζει μια προοδευτική εκλέπτυνση κατά τη διαδρομή από το νεανικό *De Inventione* προς τα έργα της ωριμότητας του Ρωμαίου φιλοσόφου. Η ευρεία όψιμη κικερώνεια τοπική, όπως αποτυπώνεται στα *De Oratore* και *Topica*, ουσιαστικά αντικαθιστά την πιο περιορισμένη και λιγότερο επεξεργασμένη πρώιμη εκδοχή της, ενώ παράλληλα θεωρείται κατάλληλη για την έρευνα και σε πεδία πέραν της ρητορικής. Συνεπώς, η κικερώνεια *inventio* είναι, ουσιαστικά μία και κοινή για κάθε είδος έρευνας¹⁰⁴. Αυτό που, επίσης, είναι σημαντικό να επισημάνουμε είναι ότι, παρά την περαιτέρω επεξεργασία που υφίσταται η τοπική στα όψιμα κικερώνεια έργα, η φύση των τρόπων παραμένει αμετάβλητη. Η παρομοίωσή τους με κρυψώνες στο εσωτερικό των οποίων εδρεύουν τα επιχειρήματα δεν θα πρέπει να διαχωριστεί από την έμφαση στην προσπάθεια, στον κόπο άντλησης των επιχειρημάτων από αυτούς. Οι τόποι είναι «άδειες» περιοχές, απλές ενδείξεις του σημείου στο οποίο είναι δυνατό να κατευθύνει κανείς την αναζήτησή του ή διαφορετικά, της κατηγορίας περί της οποίας μπορεί να σκεφτεί (πχ αίτιο, αποτέλεσμα, κλπ.). Με άλλα λόγια, η *τοπική* είναι ένας κατάλογος αυτών που μπορούν να ειπωθούν σχετικά με ένα ζήτημα. Τα στοιχεία της δυνατότητας και της ποικιλίας είναι, στο σημείο αυτό, χαρακτηριστικά. Το μόνο που μένει αμετάβλητο είναι το γενικό

στους οποίους στέλνουμε τους γιους μας» εννοώντας τη διάκριση *θέσεων* (γενικών ερωτημάτων) και *υποθέσεων* (ειδικών ερωτημάτων). Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Κικέρων κατηγορηματικά υποστηρίζει ότι κάθε διαμάχη, ανεξαρτήτως του επιμέρους θέματος που αφορά, είναι δυνατό να αναχθεί σε αφηρημένο επίπεδο. Βλ. σχετικά *De Oratore* II, xxxi.133-134.

¹⁰⁴ Για τον ενιαίο χαρακτήρα της κικερώνειας *inventio* βλ. Marc Cogan, «Rodolphus Agricola and the Semantic Revolutions of the History of Invention» στο *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, vol.2, No.2 (1984), σ. 167-175.

σχεδιάγραμμα¹⁰⁵. Το εν λόγω χαρακτηριστικό των τόπων μένει σταθερό σε όλο το φάσμα του κικερώνειου έργου.

2.4 Η αναγεννησιακή ρητορική της *controversia* και της επινόησης

Η Αναγέννηση σηματοδότησε μια επιστροφή στις θεμελιώδεις αρχές του κικερώνειου ρητορικού μοντέλου. Η εν λόγω κίνηση ανέδειξε αφενός μια μορφή λογικότητας, η οποία οργανώθηκε γύρω από το στοιχείο της διαμάχης (*controversia*) ως εναρκτήριου σημείου έρευνας της αλήθειας, και αφετέρου τη θεώρηση της αλήθειας ως πιθανής (*probabile*). Ο χαρακτηρισμός «επιστροφή» προϋποθέτει μια ασυνέχεια ανάμεσα στην κλασική ρητορική παράδοση και την Αναγέννηση, η οποία περιγράφεται από την επικράτηση ενός μοντέλου λόγου κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου ήταν η έμφαση στην κατασκευή συλλογισμών και ο έλεγχος της τυπικής τους εγκυρότητας. Μορφές λογικότητας όπως το επιχείρημα, στην κατασκευή του οποίου κυριαρχεί η χρήση της *τοπικής*, και εν γένει μορφές λόγου των οποίων η εγκυρότητα δεν ελέγχεται με αναφορά στο συλλογιστικό πρότυπο τίθενται στο περιθώριο της θεωρητικής συζήτησης. Ως αποτέλεσμα αυτού παρατηρούμε και το σημασιολογικό μετασχηματισμό της έννοιας της αλήθειας, η οποία δεν αποτελεί πλέον αντικείμενο έρευνας, αλλά μεταφοράς από τις προκείμενες στο συμπέρασμα, κίνηση που αρχίζει και ολοκληρώνεται στο εσωτερικό του σώματος του συλλογισμού. Απέναντι σε αυτούς τους μετασχηματισμούς θα σταθούν οι αναγεννησιακοί θεωρητικοί, μεταξύ των οποίων ο Λορέντζο Βάλλα (Lorenzo Valla), ο Ρούντολφ Αγκρίκολα (Rudolph Agricola) και ο Πέτρος Ράμους (Petrus Ramus). Οι τρεις τους αποτελούν κομβικά σημεία μιας διαδρομής που είχε ως στόχο τον επαναπροσδιορισμό όχι μόνο του περιεχομένου του μεσαιωνικού *trivium*, αλλά και της ιεράρχησης των συστατικών του πεδίων¹⁰⁶. Ο Βάλλα στέκει στην αρχή αυτής της κίνησης, μιας και

¹⁰⁵ Ό.π., σ. 163-174.

¹⁰⁶ Ο όρος *trivium* αναφέρεται στους τρεις βασικούς άξονες διδασκαλίας (γραμματική, λογική ή διαλεκτική και ρητορική) στα μεσαιωνικά πανεπιστήμια. Στο πλαίσιο του *trivium* η συρρίκνωση της

ήταν ο πρώτος που με τρόπο σχεδόν πολεμικό αξίωσε την πρωτοκαθεδρία της κλασικής ρητορικής αναγνωρίζοντας στις μεθόδους της δυνατότητες διαφυγής από τους περιορισμούς του συλλογισμού¹⁰⁷: το ενδιαφέρον του για μορφές επιχειρήματος, όπως τα παράδοξα και το δίλημμα, εντάσσεται σε αυτή τη λογική¹⁰⁸. Ο Αγκρίκολα¹⁰⁹ συνέχισε την κίνηση μέσα από την επιλογή και την ανάδειξη της *inventio* ως κομβικού λειτουργικού χαρακτηριστικού του λόγου και την απόδοσή της στη διαλεκτική, προτείνοντας με αυτόν τον τρόπο μια χαρακτηριστική ρητορικοποίηση της τελευταίας. Επιλέγουμε να σταθούμε στη μεθοδολογική του πρόταση, όπως αποτυπώθηκε στο *De Inventione Dialectica* (*Περί της Διαλεκτικής Ευρέσεως*), για μια σειρά από λόγους. Καταρχάς, υπήρξε εξαιρετικά δημοφιλές έργο, γνώρισε πολλαπλές επανεκδόσεις και χρησιμοποιήθηκε εκτενώς ως εγχειρίδιο διδασκαλίας της ρητορο-διαλεκτικής στα πανεπιστήμια της αναγεννησιακής

ρητορικής υπήρξε το αποτέλεσμα αφενός των πιέσεων από την επικράτηση της σχολαστικής λογικής η οργάνωση της οποίας γινόταν γύρω από το συλλογισμό, και αφετέρου της επέκτασης της δικαιοδοσίας της γραμματικής σε θέματα η επεξεργασία των οποίων παραδοσιακά γινόταν στο πλαίσιο της ρητορικής. Αυτό εξηγεί εν μέρει την πληθώρα κατά τον Μεσαίωνα εγχειριδίων με ρητορικά σχήματα και πρότυπα προλόγων επιστολών τα οποία με τη σειρά τους δικαιολογούν το συσχετισμό της μεσαιωνικής ρητορικής με την *ars dictaminis*, όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Για μια πολύ συνοπτική παρουσίαση της διαμάχης ανάμεσα στις εν λόγω τέχνες, βλ. Vickers, σ. 220-229 και Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 50. Είναι απαραίτητο στο σημείο αυτό να σημειώσουμε τη σημασιολογική μεταμόρφωση του όρου *διαλεκτική* κατά το Μεσαίωνα. Αυτή η διεσταλμένη διαλεκτική, που επεκτάθηκε και πέραν της επικράτειας του πιθανού ώστε να συμπεριλάβει και τη διαδικασία της επιστημονικής απόδειξης, ήταν γνωστή και ως *σχολαστική διαλεκτική* ή *λογική*, έτεινε προς τη φιλοσοφία και ως μέθοδος έρευνας επικράτησε της ρητορικής. Βλ. σχετικά Spranzi, *The Art of Dialectic between Dialogue and Rhetoric*, σ. 52 και Walter J. Ong, «Tudor Writings on Rhetoric» στο *Studies in the Renaissance*, vol. 15, (1968), σ. 41.

¹⁰⁷ Ο Βάλλα υπήρξε ουσιαστικά ο εισηγητής της ανάδειξης του επιστημονικού χαρακτήρα της ρητορικής μέσα από την έμφαση, μεταξύ άλλων, στα ευρετικά στοιχεία της τα οποία κατά συνέπεια εξασφάλιζαν πιο «χαλαρές» μορφές λογικότητας (με επιχειρήματα μεγαλύτερης έκτασης, διαφορετικής δομής από τον συλλογισμό, και συνοδευόμενα από διαφορετικά κριτήρια εγκυρότητας). Η εισήγησή του βασίστηκε στο πρότυπο της δικανικής ρητορικής, όπως αυτό παραδόθηκε από το έργο του Κοϊντιλιανού, *Institutio Oratoria*. Ο Κοϊντιλιανός, με τη σειρά του, ακολουθεί πιστά το κικερώνειο μοντέλο. Βλ. Lodi Nauta, «Lorenzo Valla and Quattrocento Scepticism» στο *Vivarium*, vol. 44, no 2-3 (2006), σ. 387-389. Για λεπτομέρειες σχετικά με την ανατρεπτική στροφή του Βάλλα προς τη ρητορική βλ. John Monfasani, «Lorenzo Valla and Rudolph Agricola», στο *Journal of the History of Philosophy*, vol. 28, no. 2 (1990), σ. 181-200, Nauta, «Lorenzo Valla and the rise of humanist dialectic» στο James Hankins (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, σ. 195-205 και πολύ αναλυτικά στο Μπασάκος, «Η ρητορική στη θέση της διαλεκτικής: για τη λογική θεωρία της Αναγέννησης» στο *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία*, τεύχ. 7 (2008), σ. 7-45.

¹⁰⁸ Nauta, «Lorenzo Valla and the rise of humanist dialectic», σ. 203.

¹⁰⁹ Για βιογραφικά στοιχεία του Ρούντολφ Αγκρίκολα, βλ. Mack, *History of Renaissance Rhetoric*, σ. 56 κ.έ.

Ευρώπης¹¹⁰. Επιπλέον, σημαντικότατο μέρος του έργου είναι αφιερωμένο στην *inventio* και τους τρόπους, με επιρροές από τα τοπικά σχήματα του Κικέρωνα και του Βοήθιου, καθώς επίσης και στο *ζήτημα* (*quaestio*) όπως αυτό ορίζεται στο πλαίσιο της *Θεωρίας των Στάσεων*¹¹¹. Αυτό που στην αρχή χαρακτηρίσαμε ως αναγεννησιακή «επιστροφή» στο υπόδειγμα της κλασικής ρωμαϊκής ρητορικής, στον Αγκρίκολα βρίσκει την εκπλήρωσή του. Ο συνδυασμός των παραπάνω, δηλαδή ο «κικερώνειος χαρακτήρας» του *De Inventione Dialectica* και το εύρος της χρήσης του, δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό του ως αντιπροσωπευτικού έργου της αναγεννησιακής λογικής θεωρίας.

Το σχεδιάσμα της τοπικής στο *De Inventione Dialectica* ακολουθεί εν πολλοίς τα αντίστοιχα σχήματα του Κικέρωνα και του Βοήθιου, τουλάχιστον όσον αφορά την επιλογή και ονομασία των επιμέρους τρόπων, υπακούοντας παράλληλα στο αίτημα της απλοποίησης και της χρήσης· έτσι, στο τελευταίο επίπεδο της τοπικής καταλήγει σε μόλις 24 τρόπους¹¹². Ωστόσο, το στοιχείο που φέρνει τον Αγκρίκολα χαρακτηριστικά κοντά στο κικερώνειο έργο είναι η κεντρική σημασία που αποκτά η *inventio* ως μέσο έρευνας αφενός του τι είναι δυνατόν να ειπωθεί όσον αφορά ένα συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας (λόγου χάρη, η έννοια «άνθρωπος») και αφετέρου του τι είναι δυνατόν να ειπωθεί αναφορικά με ένα *ζήτημα* που τίθεται (το οποίο ο Αγκρίκολα περιγράφει ως έρευνα της σχέσης ενός υποκειμένου με το κατηγορήμα που του αποδίδεται)¹¹³. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Αγκρίκολα και το οποίο αναφέρεται στην πρώτη περίπτωση αφορά την περιγραφή του όρου «άνθρωπος» με τη χρήση των τρόπων (όπως, για παράδειγμα, με τη χρήση του τρόπου

¹¹⁰ Για την εκτενή χρήση του *De Inventione Dialectica* βλ. ενδεικτικά Jardine, «Humanistic logic» στο Schmitt B.C., Skinner Q., Kessler E., Kraye J., (eds), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, σ. 181-2, Nauta, «Lorenzo Valla and the rise of humanist dialectic», σ. 203 και Mack, *History of Renaissance Rhetoric*, σ. 73-75.

¹¹¹ Βλ. ενδεικτικά το σχεδιάγραμμα των περιεχομένων του *De Inventione Dialectica* στο Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 58.

¹¹² Για τη λογική της οργάνωσης των τρόπων στο τοπικό σχήμα του Αγκρίκολα, βλ. ό.π., σ. 62-63 και James R. McNally, «Prima pars dialecticae: The Influence of Agricolan Dialectic upon English Accounts of Invention», *Renaissance Quarterly*, vol. 21, no 2 (1968), σ. 168-9.

¹¹³ McNally, «Rudolph Agricola's de inventione dialectica libri tres: A translation of selected chapters», *Communication Monographs*, vol. 34 no. 4 (1967), σ. 403: Αυτή η αξίωση καθολικότητας την οποία εμπεριέχει η φράση «οτιδήποτε είναι δυνατόν να ειπωθεί», την οποία ικανοποιεί η τοπική, δεν μπορεί παρά να θυμίζει την αριστοτελική αντίστοιχή της και εκφράζεται ρητά στο *De Inventione Dialectica*: «...[η *inventio* εξασφαλίζει] το τι μπορεί να ειπωθεί για κάθε πράγμα».

είδος είναι δυνατό να ερευνήσουμε τα είδη του ανθρώπου). Ο τελικός λόγος που παράγεται από τη σύνθεση των επιμέρους λόγων που γεννιούνται από κάθε τόπο (στο παραπάνω παράδειγμα, ο τόπος *είδος* γεννά τον λόγο για τα *είδη του ανθρώπου*) αποδίδεται με τον όρο *έκφρασις*¹¹⁴. Στην περίπτωση που η εξέταση αφορά τον τρόπο σύνδεσης υποκειμένου (Υ) και κατηγορήματος (Κ), η διαδικασία ουσιαστικά αφορά την σύγκριση των *εκφράσεων* υποκειμένου και κατηγορήματος. Αρκετά συνοπτικά, θα λέγαμε ότι περιλαμβάνει την εφαρμογή της τοπικής για κάθε όρο ξεχωριστά (Υ και Κ) και τη σύγκριση των αποτελεσμάτων. Η σύγκριση, με τη σειρά της, αναδεικνύει σημεία συμφωνίας Υ και Κ (*consentanea*) και ασυμφωνίας (*dissentanea*) ανάμεσα στους δύο αυτούς καταλόγους. Ας δούμε τα παραπάνω λίγο πιο αναλυτικά μέσα από το παράδειγμα που εξετάζεται στο *De Inventione Dialectica*. Το ζήτημα που θέτει ο Αγκρίκολα (πρέπει ο φιλόσοφος να παντρεύεται;) ανάγεται ουσιαστικά στην έρευνα της σύνδεσης των όρων «φιλόσοφος» και «γυναίκα-σύζυγος». Η σύνδεση εξετάζεται με αναφορά στους επιμέρους τόπους. Εάν λόγου χάρη επιλέξουμε τον τόπο «ορισμός», τότε μέσω της εξέτασης των ορισμών του «φιλοσόφου» και της «συζύγου» ανιχνεύουμε εάν υπάρχει κάτι στους επιμέρους ορισμούς που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την υποστήριξη ή την καταδίκη της πράξης του γάμου του φιλοσόφου. Παρομοίως, εάν δίπλα από κάθε τόπο (γένος, είδος, ορισμός, πράξη, αποτέλεσμα, αίτιο, σκοπός, κλπ.) τοποθετήσουμε αντίστοιχες πληροφορίες για τους όρους «φιλόσοφος» και «σύζυγος», τότε είναι δυνατόν να ερευνήσουμε εάν, λόγου χάρη, οι σκοποί του φιλοσόφου και της συζύγου συμφωνούν (*consentanea*) και να επιχειρηματολογήσουμε υπέρ του γάμου. Η ίδια χρήση εξυπηρετεί και την αντίθετη επιχειρηματολογία στην περίπτωση που οι σκοποί τους διαφέρουν (*dissentanea*)¹¹⁵. Είναι δύσκολο να μην διακρίνει κανείς τις πολυάριθμες δυνατότητες συνδέσεων που αναδύονται μέσω της συγκριτικής παράθεσης των δύο καταλόγων. Πέραν του ότι οι 24 τελικοί τόποι του σχεδιαγράμματος του Αγκρίκολα διευκολύνουν μια πρώτη εξέταση των σημείων συμφωνίας και ασυμφωνίας, ουσιαστικά

¹¹⁴ Βλ. McNally, "Prima pars dialecticae: The Influence of Agricolan Dialectic Upon English Accounts of Invention", σ. 170 και Peter L. Osterreich and Thomas O. Sloane (eds.), *Rhetorica Movet: Studies in Historical and Modern Rhetoric in Honour of Heinrich F. Plett*, Brill, Leiden-New York-Köln, 1999, σ. 13.

¹¹⁵ Βλ. αναλυτικότερα στο Conley, σ. 125-127 και McNally, «Prima pars dialecticae: The Influence of Agricolan Dialectic Upon English Accounts of Invention», σ. 169-70.

εξασφαλίζουν ακόμη περισσότερα. Ας επιχειρήσουμε να αποτυπώσουμε τα παραπάνω σε ένα σχεδιάσμα και να σκεφτούμε με τη βοήθειά του. Εξετάζουμε τη σύνδεση των όρων *φιλόσοφος–σύζυγος* στο επίπεδο του τόπου «πράξη»:

τόποι	φιλόσοφος	σύζυγος (γυναίκα)
πράξη	μελέτη	χαμόγελο (προσήνεια)
	εργασία-δημιουργία	διόρθωση (παιδιών)
	<u>διδασκαλία</u>	διδασκαλία (παιδιών)
	...	...

Το παράδειγμα εμφανίζεται σχεδόν αυτούσιο στο *De Inventione Dialectica*. Γίνεται ωστόσο, σαφές ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο εμπλουτισμός κάθε στήλης με στοιχεία, τόσο αυξάνεται ο αριθμός των πιθανών συνδέσεων, όπως δείχνει, λόγου χάρη, η προσθήκη (δική μου) της υπογραμμισμένης λέξης (διδασκαλία) στη στήλη «φιλόσοφος» και η εξασφάλιση μιας πιθανής σύνδεσης των όρων βάσει του παιδευτικού χαρακτήρα των ρόλων του φιλοσόφου και της συζύγου. Ας σημειώσουμε στο σημείο αυτό ένα πρώτο στοιχείο δημιουργίας ποικιλίας συνδέσεων: ενώ ο κατάλογος της τοπικής (και εν προκειμένω, το τελευταίο επίπεδό του, όπως προκύπτει από το σχήμα του Αγκρίκολα) οφείλει να είναι πλήρης και σταθερός, τα επιμέρους πεδία (λόγου χάρη, το πεδίο «πράξη–φιλοσόφου») είναι «ανοιχτά» στην εισαγωγή πληροφοριών. Πολύ περισσότερο, ο εμπλουτισμός του πεδίου με στοιχεία (με περισσότερες πιθανές πράξεις του φιλοσόφου και αντίστοιχα, πιθανές πράξεις της συζύγου) δημιουργεί τη δυνατότητα για περισσότερες συνδέσεις ανάμεσα στους δύο όρους.

Οι δυνατότητες δεν εξαντλούνται σε αυτό το σημείο. Είναι, επίσης, δυνατόν να μιλήσει κανείς με διαφορετικούς τρόπους για την έννοια της *πράξης* (δηλαδή, με αφορμή τον τόπο «πράξη») χωρίς να περιοριστεί στο «περιεχόμενο των πράξεων» όπως δείχνει ο κατάλογος πιο πάνω. Δεν είναι, δηλαδή, απαραίτητο ο τόπος «πράξη» να νοηθεί ως «περιεχόμενο της πράξης» και να συμπληρωθεί με πιθανές πράξεις, αλλά μπορεί κανείς λ.χ. να επιχειρηματολογήσει για τον ορισμό της πράξης

ως καθήκοντος¹¹⁶ ή για τις επιπτώσεις της πράξης¹¹⁷ κι έτσι, να βρει επιπλέον σημεία συμφωνίας ή ασυμφωνίας ανάμεσα στον φιλόσοφο και τη γυναίκα. Έτσι, κάθε τύπος είναι η αφετηρία μιας νέας τοπικής, η οποία γεννιέται από αυτόν. Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι δεν υπάρχει μόνον ένας τρόπος για να μιλήσει κανείς χρησιμοποιώντας κάποιον τύπο. Μπορεί ο κατάλογος της τοπικής να είναι «κλειστός» –υπό την έννοια ότι προκειμένου να διασφαλίζεται το αίτημα της καθολικότητας η εν λόγω κατασκευή οφείλει να είναι πλήρης και να περιέχει όλες τις δυνατές κατηγορίες (επιμέρους τύποι)– ωστόσο, το περιεχόμενο των τύπων είναι ανοιχτό στην επινόηση.

Η υπεράσπιση της σύλληψη των τύπων ως «άδειων» περιοχών –σύλληψη η οποία ξεκινά από τον Κικέρωνα (αλλά και τον Αριστοτέλη)– ενάντια στο επικρατούν κατά το Μεσαίωνα τοπικό σχήμα του Βοήθιου αποτελεί κύρια μέριμνα του Αγκρίκολα. Είδαμε ότι η περιορισμένη διαθεσιμότητα ρητορικών έργων κατά τον Μεσαίωνα ανέδειξε τα κικερώνεια *De Inventione* και *Topica* ως έργα «ιδιαίτερης σημασίας», τέτοιας μάλιστα, ώστε η αναφορά στο πρώτο να γίνεται με τους όρους *rhethorica prima* ή *rhethorica vetus*¹¹⁸. Το *Topica* οφείλει τη δημοφιλία του στο Βοήθιο και στη ιδιαίτερη ερμηνεία που του επιφύλαξε, όπως αποτυπώνεται στο έργο του *De Differentiis Topicis*¹¹⁹. Η πραγματεία του Βοήθιου διαμόρφωσε σε σημαντικό βαθμό τη στάση του μεσαιωνικού κόσμου απέναντι στη ρητορική, δεδομένου ότι όσον αφορά την τοπική και την *inventio*, τα δάνεια από το κικερώνιο μοντέλο είναι μεν πολλά, οι κύριοι όροι μεταμορφώνονται δε σημασιολογικά. Η ανάλυση αυτής της

¹¹⁶ Εν προκειμένω, μπορεί κανείς να επιχειρηματολογήσει υπέρ του γάμου του φιλοσόφου λέγοντας ότι τόσο ο φιλόσοφος όσο και η σύζυγος, εξαιτίας της σημασίας των ρόλων τους, έχουν μια ισχυρή αίσθηση καθήκοντος. Ο μεν πρώτος, να εργαστεί πάνω στις έννοιες και να μεταφέρει αυτή τη γνώση και η δε δεύτερη, να μοχθήσει για τη σωστή διαπαιδαγώγηση των παιδιών και να εξασφαλίσει τη δημιουργία ικανών πολιτών. Η κοινή αίσθηση καθήκοντος είναι στοιχείο *συμφωνίας* και μπορεί να επιβεβαιώσει την παραλληλότητα των βίων του φιλοσόφου και της γυναίκας.

¹¹⁷ Σε αυτή την περίπτωση, θα ήταν δυνατόν να εντοπίσει κανείς ως πιθανή επίπτωση του φιλοσοφείν την απόσυρση από τον κόσμο. Παράλληλα, η ζωή της συζύγου –τουλάχιστον στις κοινωνίες στις οποίες αναφέρονται τα κείμενα που εξετάζουμε– ήταν εν πολλοίς περιορισμένη στα καθήκοντα της οικιακής οικονομίας και συνεπώς, μπορούμε να μιλήσουμε και εδώ για μια μορφή απόσυρσης, αν και μη εθελούσιας, από τα κοινά. Οι δύο τύποι βίων συναντιούνται σε αυτό το σημείο.

¹¹⁸ Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages*, σ. 9.

¹¹⁹ Το *De Differentiis Topicis* υπήρξε χαρακτηριστικός σταθμός στην ιστορία της τοπικής, αποτελώντας την κύρια πηγή αναφοράς σε αυτό το θέμα, από τη συγγραφή του μέχρι τον δωδέκατο αιώνα. Βλ. Spranzi, 50-51

σημασιολογικής ανατροπής είναι πολύ εκτενής για τα όρια αυτής της εργασίας, ωστόσο θα μπορούσαμε να αναφέρουμε δύο πολύ χαρακτηριστικές στιγμές της. Ο Βοήθιος δημιούργησε δύο είδη *inventio*, διαλεκτική και ρητορική, και με αυτόν τον τρόπο ανέτρεψε τον ενιαίο χαρακτήρα της έρευνας που ήταν κύριο χαρακτηριστικό της κικερώνειας θεώρησης του λόγου. Η ρητορική περιορίστηκε στην έρευνα του συγκεκριμένου, της ειδικής περίπτωσης χάνοντας τον χαρακτηρισμό της ως γενικής μεθόδου έρευνας, ενώ η έρευνα έχασε τον κατεξοχήν ρητορικό χαρακτήρα που της είχε προσδώσει το κικερώνειο corpus. Ωστόσο, η επέμβαση που άλλαξε ριζικά την ίδια τη θεώρηση του λόγου που είχε κληροδοτήσει η ρωμαϊκή δικανική ρητορική στον Μεσαίωνα έγινε στο επίπεδο του *τόπου*. Η ερμηνεία του κικερώνειου *τόπου* ως «της περιοχής όπου βρίσκουμε τα επιχειρήματα» από τον Βοήθιο μετέτρεψε τον τόπο από άδεια περιοχή σε μια *maxima propositio*, δηλαδή μια πρόταση-κανόνα με γενική ισχύ της οποίας η λειτουργία δεν ήταν άλλη από το να διασφαλίζει την τυπική εγκυρότητα του συλλογισμού. Αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο σε αυτή την καινοτομία και να εξετάσουμε τον τρόπο λειτουργίας των *τόπων* στο έργο του Βοήθιου μέσα από το παρακάτω παράδειγμα. Η *τοπική* που σχεδιάζει, κικερώνεια όσον αφορά τη δομή της και με ορισμένες αλλαγές στην ορολογία, περιέχει μεταξύ άλλων τον τόπο «ύλη» ή «υλικό» (*matter*). Η ανατροπή έγκειται στο ότι ο τόπος όχι μόνον δεν εμφανίζεται ως άδειος, ως χώρος δυνατότητας και ποικιλίας, αλλά απεναντίας αποκτά τον «κλειστό» χαρακτήρα που έχει το σχεδιάγραμμα της τοπικής. Εν προκειμένω, ο τόπος «ύλη» αντιστοιχεί στην εξής *maxima propositio*: «όταν λείπει η ύλη, λείπει και αυτό το οποίο φτιάχνεται από αυτήν». Έτσι, στο παράδειγμα του Βοήθιου «Έχουν οι Μαυριτανοί όπλα;» ο συλλογισμός κατασκευάζεται ως εξής:

- i) Οι Μαυριτανοί δεν έχουν σίδηρο
- ii) Ο σίδηρος είναι η ύλη των όπλων
- iii) Όταν λείπει η ύλη, λείπει και αυτό το οποίο φτιάχνεται από αυτήν (**maxima propositio** ή **τόπος κατά Βοήθιο**)

Το συμπέρασμα: Οι Μαυριτανοί δεν έχουν όπλα¹²⁰.

Ο εν λόγω ορισμός του *τόπου* θα δεχτεί τη σφοδρή κριτική του Αγκρίκολα, ο οποίος θα εντοπίσει όχι μόνο τον ταυτολογικό χαρακτήρα της *maxima propositio*¹²¹, αλλά και τον ασφυκτικό περιορισμό που επιβάλλει στη σκέψη. Αναφερόμενος στο παράδειγμα του *τόπου* «ύλη», επισημαίνει χαρακτηριστικά την κατεύθυνση που ο εν λόγω *τόπος* υποχρεώνει τον νου να ακολουθήσει, δεδομένου ότι η χρήση του (με τη μορφή της *maxima propositio*) προτρέπει κάποιον να σκεφτεί μόνο με όρους επάρκειας-ανεπάρκειας, όπως άλλωστε δείχνει και το παράδειγμα που παραθέσαμε¹²².

Η ριζική ρήξη με την κικερώνεια σύλληψη του *τόπου*, την οποία εισήγαγε το σχήμα του Βοήθιου, είχε πολύ συγκεκριμένες συνέπειες στο επίπεδο του λόγου. Η εξομίωση του *τόπου* με τη *maxima propositio* κατέστρεψε την ανοιχτότητα του κικερώνειου *τόπου*, η οποία εισήγαγε μια θεώρηση του λόγου ως πεδίου επινόησης και δημιουργικότητας. Αυτό το στοιχείο, μεταξύ άλλων, φαίνεται πως θέλησε να διασώσει ο Αγκρίκολα: τη δυνατότητα καταγραφής όλων των δυνατών επιχειρημάτων πάνω σε ένα ζήτημα που τίθεται¹²³. Στο σημείο αυτό η εύρεση (*inventio*) συναντά την επινόηση. Εάν η ανθρώπινη σκέψη τείνει να αγκιστρώνεται σε συγκεκριμένα νοητικά «μονοπάτια», τότε κατανοούμε πώς η τοπική εξασφαλίζει τον απεγκλωβισμό από αυτή τη (φυσική) νοητική αδράνεια: ενθαρρύνοντας αφενός τη χρήση μιας ποικιλίας *τόπων* και αφετέρου την επινόηση διαφόρων συνδέσεων μέσα από την εύρεση σημείων συμφωνίας και ασυμφωνίας. Το πλέον σημαντικό στο σημείο αυτό είναι πως οι εν λόγω συνδέσεις δεν παρουσιάζουν τίποτε το

¹²⁰ Βλ. αναλυτικότερα στο Eleonore Stump (ed. & trans.), *Boethius's de topicis differentiis*, Cornell University Press, Ithaca-London 1978, Book II, 1189B 21-28 και σ. 196.

¹²¹ Οι περιπτώσεις που δεν ανήκουν στην επικράτεια της απόδειξης –και οι οποίες είναι, κατά τον Αγκρίκολα, ως επί το πλείστον ταυτολογίες– σαν τη *maxima propositio*: *Ό,τι λέγεται στο πλαίσιο ενός ορισμού, βρίσκει εφαρμογή στο οριζόμενο* «είναι άχρηστες και θα πρέπει να παραλείπονται». Βλ. σχετικά, McNally «Rudolph Agricola's de inventione dialectica libri tres: A translation of selected chapters», σ. 402.σ

¹²² Ό.π., σ. 403.

¹²³ Το ίδιο: Ο Αγκρίκολα γράφει συγκεκριμένα για την *inventio* ότι εξασφαλίζει «οτιδήποτε μπορεί να ειπωθεί σχετικά με οποιοδήποτε πράγμα», ενώ το κομμάτι της κρίσης (*iudicium*) είναι αυτό που ακολουθεί και αφορά την επιλογή εκείνων των στοιχείων «που θα εξασφαλίσουν την πειθώ του ακροατή».

δεσμευτικό. Εάν επιστρέψουμε στο σχεδιάσμα της σελίδας 34, τότε βλέπουμε πως ο συνδυασμός της «μελέτης (πράξη φιλοσόφου)» με το «χαμόγελο-προσήνεια (πράξη της συζύγου)» φαίνεται αδύναμος, καθιστώντας εκ πρώτης ανεπιτυχή τη σύνδεση των όρων φιλόσοφος-σύζυγος. Ωστόσο, δεν θα ήταν δύσκολο να φανταστούμε ένα δεύτερο επιχείρημα που να αντιστρέφει τα πράγματα, αναδεικνύοντας την προσήνεια της συζύγου ως το ιδανικό περιβάλλον εργασίας για το φιλόσοφο, ο οποίος επιπλέον αποφεύγει το βάρος της μοναχικής ζωής. Ο παράγοντας που κρίνει την επιτυχία κάθε επιμέρους έκβασης δεν είναι άλλος από τον ακροατή: Η επιλογή του πρώτου επιχειρήματος πιθανώς θα τύχαινε λιγότερο ευνοϊκής υποδοχής από ένα ακροατήριο που αξιοδοτεί το θεσμό του γάμου, ενώ κατά τρόπο αντίστοιχο η προσήνεια της συζύγου δεν θα έβρισκε πρόσφορο έδαφος αντιμετώπι με θιασώτες της αφοσίωσης στην επιστημονική έρευνα κι ένα επιχείρημα βασισμένο σε αυτό το στοιχείο θα κατέληγε εν προκειμένω σε μια αδύναμη υποστήριξη¹²⁴.

Η ανάδυση της ριζικής διαφοράς που εισάγει η διατύπωση του *ζητήματος*, μέσω της συνάντησης αντιδιαμετρικών απόψεων (ναι στο γάμο του φιλοσόφου/όχι στο γάμο του φιλοσόφου) βρίσκει την κορύφωσή της στη λειτουργία της *inventio*: η ίδια σύνδεση μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο υπέρ όσο και κατά, και επιπλέον είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ισχυρή ή αδύναμη βάσει του ακροατηρίου στο οποίο το επιχείρημα απευθύνεται. Με άλλα λόγια, τα ίδια στοιχεία είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν με διαφορετικούς τρόπους. Η διαφορά, στο πλαίσιο της αναγεννησιακής θεωρίας του λόγου, αναδεικνύεται ως προϋπόθεση της ομιλίας. Το αποτέλεσμα της διαμάχης, που δεν είναι άλλο από την τελική κρίση, είναι μια *ταυτότητα προς αναίρεση*, εφόσον η «αλήθεια» της είναι σε ισχύ στο πλαίσιο μιας ορισμένης περίπτωσης.

¹²⁴ Ένα πολύ καλό παράδειγμα της ανατροπής που μπορεί να επιφέρει η χρήση της *inventio* και μετατροπής μιας αρχικά αδύναμης υποστήριξης σε επιτυχή είναι η ανάλυση του επιχειρήματος της Πόρσια στο σαιξπηρικό *Έμπορο της Βενετίας*. Με τη χρήση της *inventio*, η Πόρσια κέρδισε την φαινομενικά χαμένη υπόθεση του Αντώνιου απέναντι στον Σάιλοκ. Βλ. στο Μπασάκος, «Ambiguitas Instead of Ambigere: Or, What Has Become of *Inventio* in Hobbes», *Redescriptions* 14 (2010), σ. 24-25.

Η αρχική απροθυμία να εισαγάγουμε αυστηρές διακρίσεις ανάμεσα στη ρητορική και τη διαλεκτική και η απόφαση της εξέτασης των τεχνών ως συστατικών ενός κοινού πεδίου αποδεικνύει τη χρησιμότητά της. Η απόφαση του Αγκρίκολα να αποσπάσει την *inventio* από τη ρητορική και να την αποδώσει στη διαλεκτική (κίνηση που αποτυπώνεται στον τίτλο του έργου του – *Περί της διαλεκτικής ευρέσεως*) αποκτά πολύ μικρή σημασία για το αναγεννησιακό πεδίο του λόγου, εφόσον αυτό διατηρεί όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της λογικότητας που συνοδεύουν την *inventio*. Η διαφορά έγκειται στο ότι η θεματοποίηση της *inventio*, καθώς και συγγενών όρων, όπως το *ζήτημα* και η *τοπική* –γύρω από τους οποίους αρθρώνεται η λογική θεωρία της Αναγέννησης–, γίνεται στο πλαίσιο της διαλεκτικής και όχι της ρητορικής. Αντιθέτως, η κίνηση του Αγκρίκολα αποκτά τεράστια σημασία για το μέλλον της τελευταίας. Η αφαίρεση του λογικού μέρους της ρητορικής και η απόδοσή του στη διαλεκτική θα ενεργοποιήσει μια διαδικασία αυστηρής οροθέτησης των τεχνών, όπως αυτή αποτυπώνεται στο έργο του Ράμους¹²⁵. Ο τελευταίος θα ολοκληρώσει την κατασκευή μιας ρητορικής συνώνυμης των καλολογικών στοιχείων, απαλλαγμένης από λογικά στοιχεία και για τον λόγο αυτό, με περιορισμένο πεδίο εφαρμογής.

¹²⁵ Για την εργασία του Ράμους και του βασικού συνεργάτη του, Omer Talon, πάνω στη διάκριση των τεχνών, βλ. Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 136 κ. έ.

Β. Ο ΤΟΜΑΣ ΧΟΜΠΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

1. Το ουμανιστικό υπόβαθρο της εκπαίδευσης στην Αγγλία στο κατώφλι του δεκάτου εβδόμου αιώνα

Η συζήτηση για την Αναγέννηση στην Αγγλία δεν μπορεί παρά να έχει ως αφετηρία την αναμόρφωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας με δεδομένη, βεβαίως, την παραδοχή ότι η *studia humanitatis* ως πολιτισμικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα υπήρξε χαρακτηριστικό γνώρισμα του αναγεννησιακού ουμανισμού. Η αρχή έγινε στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και συγκεκριμένα, στα grammar schools¹²⁶ την εποχή της βασιλείας του Ερρίκου VII, με την εκτεταμένη εισαγωγή της διδασκαλίας των λατινικών μέσα από την μελέτη κλασικών κειμένων¹²⁷. Τη στελέχωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με διδάσκοντες της λατινικής γλώσσας την εξασφάλισαν πρωτοβουλίες των παρακείμενων στα πανεπιστήμια κολεγίων: οι σχετικές ενέργειες είχαν ως αφετηρία είτε τα ίδια τα κολλέγια¹²⁸ είτε τα grammar schools που προσαρτήθηκαν σε αυτά. Μια τέτοια περίπτωση ήταν το grammar school του Magdalen College του πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Από εδώ ξεκίνησε «η αργή επανάσταση στη διδασκαλία των λατινικών στην Αγγλία»¹²⁹: Ένας από τους αποφοίτους του Magdalen College School, ο William Lily, ήταν από τους κύριους συμμετέχοντες στο σχεδιασμό του προγράμματος σπουδών του St Paul¹³⁰,

¹²⁶ Η εκπαίδευση στα grammar schools διαρκούσε μέχρι την ηλικία των δεκαπέντε-δεκαέξι ετών και στη συνέχεια ο μαθητής, εφόσον είχε τη δυνατότητα, μπορούσε να εγγραφεί στα κολλέγια των πανεπιστημίων. Βλ. σχετικά Mack, *Elizabethan Rhetoric: Theory and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, σ. 50.

¹²⁷ Hay, σ. 224-5.

¹²⁸ Μια τέτοια περίπτωση ήταν η ίδρυση το 1448 στο πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ του κολεγίου Godshouse. Το Godshouse ήταν, ουσιαστικά, εκπαιδευτήριο μελλοντικών διδασκόντων στα grammar schools. Βλ. σχετικά Hay, σ. 208.

¹²⁹ Το ίδιο.

¹³⁰ Η ίδρυση του St Paul από τον John Colet στις αρχές του δεκάτου έκτου αιώνα ήταν κίνηση πρωτοποριακή από κάθε άποψη: το σχολείο ιδρύθηκε εντός της πόλης του Λονδίνου, απαλλαγμένο από οποιαδήποτε σχέση με εκκλησιαστικές δομές, ενώ ήταν ανοιχτό σε όλους και «υποκείμενο στον έλεγχο της δημόσιας εξουσίας». Βλ. αναλυτικότερα στο Joan Simon, *Education and Society in Tudor England*, Cambridge University Press, Cambridge 1966, σ. 73-80. Στο σχεδιασμό του καινοτόμου προγράμματος σπουδών του συμμετείχαν ουμανιστές όπως ο Έρασμος και ο Τόμας Μορ. Ο δε

του πλέον καινοτόμου grammar school της εποχής. Ο κλασικός προσανατολισμός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Αγγλία του δεκάτου έκτου αιώνα έχει την αφετηρία του στο ριζικό επανασχεδιασμό του προγράμματος σπουδών που έλαβε χώρα στο St Paul. Σημεία αναφοράς για τη διδασκαλία των λατινικών στο πλαίσιο των grammar schools ήταν, μεταξύ άλλων, έργα της κλασικής λατινικής γραμματείας (με σταθερή παρουσία έργων και κυρίως επιστολών του Κικέρωνα)¹³¹, αλλά και τα *Προγυμνάσματα* του Αφθόνιου, εγχειρίδιο ασκήσεων ρητορικής του ομώνυμου ρήτορα του τετάρτου π.Χ. αιώνα, σε λατινική μετάφραση του Ρούντολφ Αγκρίκολα¹³². Το τελευταίο έργο αποτέλεσε ένα χαρακτηριστικό πεδίο άσκησης στη λογική του *in utramque partem disputare*, δεδομένου ότι πολλά παραδείγματα ασκήσεων είχαν ως θέμα την ανάπτυξη αντίθετων θέσεων πάνω σε ένα ζήτημα. Τα *Προγυμνάσματα* ήταν το υλικό για μια εισαγωγική μαθητεία στη χρήση των τόπων¹³³, ειδικά του συμβουλευτικού και επιδεικτικού ρητορικού λόγου, συνεπικουρούμενα για το σκοπό αυτό από κικερώνεια έργα όπως το *De Officiis*, «ένα από τα πλέον χρησιμοποιούμενα εγχειρίδια των grammar schools»¹³⁴. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές η εκπαίδευση στο επίπεδο των grammar schools ήταν εστιασμένη στην καταγραφή και απομνημόνευση αποσπασμάτων από τα κλασικά έργα και στην εξάσκηση στη γραφή των λατινικών (και πολύ λιγότερο των αρχαίων ελληνικών)¹³⁵, μέσω της γραμματικής και συντακτικής ανάλυσης των κειμένων. Έτσι, η ουσιαστική επαφή και εξοικείωση με την κλασική ρητορική και τα λογικά στοιχεία της, δηλαδή την *τοπική* και την *εύρεση*, μεταφέρθηκε στις επόμενες εκπαιδευτικές βαθμίδες¹³⁶.

Έρασμος είχε προτείνει ένα προσχέδιο εκπαιδευτικού προγράμματος για το St Paul το οποίο εκδόθηκε το 1511 με τον τίτλο *De ratione studi*. Βλ. Skinner, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, σ. 19-20. Όσο για τον William Lily, η γραμματική που συνέγραψε μαζί με τον Colet και τον Έρασμο για το St Paul εκτόπισε όλες τις προηγούμενες, αφού λίγα χρόνια αργότερα ο Ερρίκος VIII επέβαλε την αποκλειστική χρήση της. Βλ. σχετικά Hay, σ. 225.

¹³¹ Βλ. ενδεικτικά τη διδακτέα ύλη τεσσάρων grammar school του δεκάτου έκτου αιώνα στο Mack, *Elizabethan Rhetoric*, σ. 13.

¹³² Ong, σ. 44. Η αγγλική μετάφραση των *Προγυμνασμάτων* κυκλοφόρησε το 1564 από τον Richard Rainolde, απόφοιτο του κολλεγίου St John του Καίμπριτζ. Βλ. περισσότερα στο Skinner, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, σ. 29-30.

¹³³ Mack, *Elizabethan Rhetoric*, σ. 27-29.

¹³⁴ Ο. π., σ. 40.

¹³⁵ Ong, σ. 46 και Hay, σ. 226.

¹³⁶ Χαρακτηριστική ήταν η απουσία από τα χρησιμοποιούμενα εγχειρίδια της *Θεωρίας* των Στάσεων, αλλά και της θεματοποίησης της *inventio* και των τόπων της δικανικής ρητορικής. Βλ. σχετικά Mack, *Elizabethan Rhetoric*, σ. 40 και 46.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι προσπάθειες διάκρισης των τεχνών του λόγου στο αναγεννησιακό πεδίο διαμόρφωσαν μια έννοια ρητορικής συνώνυμης των τρόπων και των σχημάτων λόγου, ενώ το ουσιώδες χαρακτηριστικό της ρητορικής, δηλαδή η *εύρεση/inventio*, επιβίωσε ως η καρδιά μιας νέας, ρητορικοποιημένης διαλεκτικής. Με δεδομένη αυτή την κατανόηση των όρων, είμαστε σε θέση να ισχυριστούμε ότι η μελέτη των καταστατικών των πανεπιστημίων –και των αντίστοιχων κολλεγίων– του Καίμπριτζ και της Οξφόρδης στα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα επιβεβαιώνει τον κατεξοχήν ρητορικό χαρακτήρα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας. Με άλλα λόγια, όταν ο Τόμας Χομπς εγγράφηκε το 1602 στο Magdalen College της Οξφόρδης –το ίδιο Magdalen College που είχε πρωτοστατήσει στη διάχυση των λατινικών στην Αγγλία ήδη από τον δέκατο πέμπτο αιώνα– εντάχθηκε σε ένα πρόγραμμα σπουδών δομημένο γύρω από τη διδασκαλία της ρητορικής και της διαλεκτικής. Συγκεκριμένα στην Οξφόρδη, τα κείμενα για τη διδασκαλία της ρητορικής σύμφωνα με το πανεπιστημιακό καταστατικό ήταν η αριστοτελική *Ρητορική* και τα ρητορικά έργα και οι λόγοι του Κικέρωνα¹³⁷. Κατάλογοι ανάγνωσης μελών του πανεπιστημίου επιβεβαιώνουν ως βασικά αναγνώσματα επιπλέον το *Rhetorica ad Herennium*, το *Institutio Oratoria* του Κοιντιλιανού και έργα του Ερμογένη¹³⁸. Αν και η διδασκαλία της διαλεκτικής επικεντρωνόταν σε διαλέξεις πάνω στα κείμενα του αριστοτελικού *Οργάνου* (με αναφορά στο πρωτότυπο κείμενο και όχι στις μεσαιωνικές προσλήψεις του), οι κατάλογοι ανάγνωσης του πανεπιστημίου στο τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα αναδεικνύουν συχνές αναφορές στο *De Inventione Dialectica* του Αγκρίκολα, καθώς και σε εγχειρίδια διαλεκτικής του Ράμους και του Μελάγχθωνα¹³⁹.

Η κατάσταση στο Καίμπριτζ δεν διέφερε ουσιαστικά. Η κλασική ρωμαϊκή ρητορική ήταν η κύρια αναφορά για τη διδασκαλία της ρητορικής συμπεριλαμβανομένου του Ερμογένη¹⁴⁰, ενώ τα λογικά έργα του Αριστοτέλη, τα κικερώνεια *Topica* και το *De Inventione Dialectica* αποτελούσαν το υλικό για τις πανεπιστημιακές διαλέξεις περί

¹³⁷ Ό.π. σ. 51.

¹³⁸ Ό.π., σ. 52.

¹³⁹ Ό.π., σ. 56. Το έργο του Μελάγχθωνα, με κύριους σταθμούς τα *Στοιχεία Ρητορικής* και τα *Διαλεκτικά Ερωτήματα*, αποτελεί μια χαρακτηριστική απεικόνιση της προβληματικής που αφορά τη διάκριση ρητορικής-διαλεκτικής. Βλ. σχετικά στο Μπασιάκος, «Η ρητορική στη θέση της διαλεκτικής: για τη λογική θεωρία της αναγέννησης», σ. 38-41.

¹⁴⁰ Mack, *Elizabethan Rhetoric*, σ. 51.

διαλεκτικής¹⁴¹. Και πάλι, οι κατάλογοι ανάγνωσης των πανεπιστημιακών μελών συμπληρώνουν την εικόνα: πέραν των ήδη αναφερθέντων, στη λίστα της διαλεκτικής προστίθενται, μεταξύ άλλων, ο Μελάγχθων και ο Ράμους, καθώς επίσης και το *Dialectica* του John Seton, «έργο που γράφτηκε ειδικά για τη διδασκαλία στο Καίμπριτζ»¹⁴². Όσο για τις ρητορικές αναγνώσεις, οι αντίστοιχοι κατάλογοι επιβεβαιώνουν την κυρίαρχη παρουσία των ρητορικών έργων του Κικέρωνα, ενώ συχνή είναι η αναφορά στον Κοιντιλιανό, την αριστοτελική *Ρητορική* και τον Ερμογένη¹⁴³.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημάνουμε την εκδήλωση, κατά το δεύτερο ήμισυ του 16^{ου} αιώνα, μιας τάσης απομάκρυνσης των θεωρητικών της εκπαίδευσης από την αποκλειστική αναφορά στα μείζονα έργα της κλασικής παράδοσης, γεγονός που αποτυπώνεται στην εμφάνιση ρητορο-διαλεκτικών πραγματειών γραμμένων στα αγγλικά¹⁴⁴. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το *The Arte or Crafte of Rhethoryke* του Leonard Cox –η πρώτη πραγματεία περί ρητορικής γραμμένη στα αγγλικά– και το *Enchiridion Oratorium*, του William Pemble, συμφοιτητή του Τόμας Χομπς στο Magdalen Hall. Και στα δύο έργα, και ειδικότερα στο *Enchiridion Oratorium* –γραμμένο έναν αιώνα μετά το πρώτο (1633)– η θεματοποίηση της ρητορικής ακολουθεί το κικερώνειο *De Inventione*¹⁴⁵. Μια επιπλέον περίπτωση «κλασικής κατανόησης»¹⁴⁶ της ρητορικής είναι το *The Arte of Rhetorique* του Thomas Wilson. Παρά την αξιοσημείωτη αποσιώπηση της σημαντικής επιρροής του Αγκρίκολα, ο δημιουργός του *The Arte of Rhetorique* ακολουθεί πιστά το *De Inventione Dialectica*, τουλάχιστον όσον αφορά το σχεδιάγραμμα και τη χρήση της τοπικής¹⁴⁷.

¹⁴¹ Ό.π., σ. 55: Η αναφορά στο πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ περιλαμβάνει και τα κολέγια του, όπως εν προκειμένω το Trinity College.

¹⁴² Το ίδιο. Η επίδραση του Αγκρίκολα στο εν λόγω έργο του Seton αποδεικνύεται από την πιστή αναπαραγωγή του σχήματος της τοπικής και της σχετικής ορολογίας του *De Inventione Dialectica* και, ίσως πιο σημαντικό, από τη συμπερίληψη ενός ολόκληρου βιβλίου με θέμα την inventio σε μια μεταγενέστερη επανέκδοση του *Dialectica*. Βλ. McNally, «The Influence of Agricolan Dialectic Upon English Accounts of Invention», σ. 174.

¹⁴³ Ό. π., σ. 52-53 και υποσημείωση 20.

¹⁴⁴ Βλ. Skinner, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, σ. 51.

¹⁴⁵ Ό.π., σ. 55.

¹⁴⁶ Ό. π., σ. 52.

¹⁴⁷ McNally, «The Influence of Agricolan Dialectic Upon English Accounts of Invention», σ.171-3.

Τα προαναφερθέντα έργα, το πνεύμα των οποίων παρέμεινε πιστό στην κικερώνεια έμφαση στην *inventio* (και δευτερευόντως, στη *dispositio*) αποτελούν τη μία όψη του νομίσματος· ένας σημαντικός αριθμός πραγματειών που θεματοποιούν τη ρητορική με έναν πιο περιορισμένο τρόπο, δίνοντας έμφαση στην *elocutio*, κάνει παράλληλα την εμφάνισή του. Το φαινόμενο πιθανώς εξηγεί η αυξανόμενη επιρροή και δημοφιλία της διδασκαλίας του Ράμους στα τέλη του 16^{ου} και κατά τη διάρκεια του επόμενου αιώνα¹⁴⁸, με την αυστηρή διάκριση διαλεκτικής και ρητορικής που προτείνει, την απόδοση της *inventio* στην πρώτη και συρρίκνωση της τελευταίας στην *elocutio* και την *pronuntiatio* (υπόκριση). Παρόλα αυτά, η ράμεια παρέμβαση δεν υποχώρησε ποτέ από την απαίτηση της συνδυασμένης διδασκαλίας των τεχνών: η ράμεια ρητορική ήταν αξεχώριστη από την οργάνωση του λόγου βάσει των αρχών της (διαλεκτικής) *inventio*¹⁴⁹. Όσο για την τελευταία, και εφόσον παραβλέψουμε τις μετατοπίσεις που της επιφυλάσσουν οι παρεμβάσεις των αναγεννησιακών θεωρητικών, διατηρεί την κεντρική θέση της στο corpus της εκπαίδευσης στην Αγγλία του 16^{ου} και των αρχών του 17^{ου} αιώνα. Η πνευματική διαμόρφωση του νεαρού Χομπς έλαβε χώρα στους κόλπους ενός συστήματος σκέψης κατεξοχήν ρητορικού όσον αφορά τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του ή για να είμαστε πιο ακριβείς, κικερώνειου. Στον πυρήνα του ήταν εγκατεστημένες έννοιες όπως η *διαμάχη*, η *αμφισβήτηση*, το *ζήτημα* και η *inventio*, ενώ η έννοια που διαπερνά όλες τις προηγούμενες δεν είναι άλλη από τη *διαφορά* (εκφρασμένη ως διττότητα, δισημία, δύο πλευρές του ζητήματος, πολλαπλότητα εν γένει) ως προϋπόθεση της ομιλίας.

¹⁴⁸ Mack, *A History of Renaissance Rhetoric*, σ. 141-142.

¹⁴⁹ Ό.π., σ. 141-145.

2. Η έννοια της ρητορικής στον Λεβιάθαν

Ο αναγνώστης του *Λεβιάθαν* (1651) ο οποίος έχει τουλάχιστον στοιχειώδη γνώση των προϋποθέσεων δημιουργίας του έργου, όπως παρουσιάστηκαν στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, θα διαπιστώσει ότι οι αναφορές στον όρο *ρητορική* είναι αξιοσημείωτα περιορισμένες. Ειδικότερα στο κεφάλαιο *Περί Ομιλίας* (*On Speech*), όπου λογικά θα ανέμενε κανείς μια πρώτη συνάντηση με την έννοια, ο Χομπς σχεδιάζει το ανάπτυγμα της θεωρίας του λόγου κάνοντας μια φευγαλέα αναφορά «στις μεταφορές, τους τρόπους και άλλα ρητορικά σχήματα» τα οποία αντιδιαστέλλει με τις καθαυτό λέξεις¹⁵⁰. Η αντιστοίχιση της ρητορικής με τις μεταφορές επαναλαμβάνεται λίγο παρακάτω, όταν γράφει για τη μεταφορική ή ρητορική χρήση της λέξης *συνείδηση*¹⁵¹, ενώ η εμφάνιση του ίδιου του όρου *ρητορική* γίνεται στο πλαίσιο της διαγραμματικής απεικόνισης των ειδών της *επιστήμης*¹⁵²: εδώ η ρητορική αντιστοιχίζεται με την *πειθώ*.

Εάν συνεχίσουμε τις προσπάθειες εντοπισμού του όρου και των συνωνύμων του, θα διαπιστώσουμε πως η *πειθώ*, ως αποτέλεσμα της χρήσης «παρομοιώσεων, μεταφορών, παραδειγμάτων και άλλων μέσων *ρητορείας* (*oratory*)»¹⁵³, συνδέεται περαιτέρω με τον προτρεπτικό και αποτρεπτικό λόγο, ο οποίος αποδίδεται ως *συμβουλή*. Η παραπομπή στο συμβουλευτικό είδος του ρητορικού λόγου είναι προφανής, ωστόσο είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε το αρνητικό πρόσημο που αποκτά, δεδομένου ότι η χρήση του συνδέεται αναγκαία και αποκλειστικά με το προσωπικό συμφέρον αυτού που συμβουλεύει¹⁵⁴. Με ιδιαίτερα υποτιμητικό τρόπο

¹⁵⁰ *Leviathan*, V.14.

¹⁵¹ Ό.π., VII.4

¹⁵² Ό.π., IX.3. Η επιστήμη ορίζεται ως γνώση των συνεπειών των πραγμάτων και τα διάφορα είδη συνεπειών αντιστοιχούν στα διάφορα είδη της επιστήμης. Έτσι, λόγου χάρη, οι συνέπειες από τα πάθη των ανθρώπων αντιστοιχούν στην ηθική, οι συνέπειες από την ομιλία στη σύναψη συμβολαίων αντιστοιχούν στην επιστήμη του δίκαιου και του άδικου, ενώ οι συνέπειες από την ομιλία στην *πειθώ* αντιστοιχούν στη ρητορική.

¹⁵³ Ό.π., XXV.6

¹⁵⁴ Ό.π., XXV.7. Κατά τον Αριστοτέλη «η συμβουλή είναι ή προτροπή ή αποτροπή· το ένα από αυτά τα δύο δεν κάνουν, πράγματι, πάντοτε και αυτοί που συμβουλεύουν σε ιδιωτικό επίπεδο και αυτοί που μιλούν δημόσια στο λαό;» (Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, 3, 1358b 10-12) ενώ παράλληλα, σκοπός του συμβουλευτικού ρήτορα είναι το *συμφέρον* (*Ρητορική Α'*, 6 1362a 18-19). Η αναφορά στην έννοια του συμφέροντος με τρόπο γενικό, δηλαδή η απουσία διάκρισης ανάμεσα σε συμφέρον του ρήτορα και του ακροατή, φαίνεται να υποδηλώνει ότι για τον Αριστοτέλη η ουσία του συμβουλευτικού

γίνεται η αναφορά στην πειθώ μέσω της αντιδιαστολής της με την ισχύ του ξίφους, δηλαδή της εξουσίας, σε σχέση με την οποία παρουσιάζεται ως μια αναποτελεσματική πρακτική¹⁵⁵. Οι έννοιες του συμφέροντος και της ισχύος

λόγου εντοπίζεται στη σύγκλιση των δύο επιμέρους συμφερόντων σε ένα κοινό όφελος. Λίγες γραμμές πιο κάτω συμπληρώνει ότι «οι άνθρωποι δεν συζητούν ούτε διαβουλεύονται για τον τελικό αυτό σκοπό (δηλαδή, το συμφέρον), αλλά για τα μέσα που οδηγούν σε αυτόν και ότι αυτά είναι όσα υπηρετούν το συμφέρον μας μέσω των πράξεών μας» (*Ρητορική Α'*, 6, 1362a 18-21) και επιπλέον ότι «τελικός στόχος του συμβουλευτικού λόγου είναι ο ακροατής» (*Ρητορική Α'*, 3135b 1-2). Έτσι, ο συμβουλευτικός λόγος είναι αφενός το μέσον του ρήτορα για την εξυπηρέτηση του συμφερόντος του –έκβαση που υποχρεωτικά συμπεριλαμβάνει τον ακροατή– και αφετέρου ένας λόγος περί των μέσων που θα εξασφαλίσουν το συμφέρον του ακροατή. Το γεγονός ότι ο ρήτορας στοχεύει στο συμφέρον του ακροατή δεν σημαίνει ότι ο πρώτος στερείται κινήτρων και σκοπών. Αντιθέτως, μοιάζει να σημαίνει πως αυτό το οποίο ο ρήτορας επιθυμεί και στο οποίο στοχεύει δια του λόγου του (δηλαδή, το συμφέρον του ακροατή) αποτελεί εν τέλει και δικό του συμφέρον.

Η χομπσιανή *συμβουλή* είναι μια έννοια που κατασκευάζεται με αναφορά στο αριστοτελικό αντίστοιχό της. Ο Χομπς αρχικά φαίνεται να ακολουθεί τον ορισμό του Αριστοτέλη, δεδομένου ότι θέτει ως προϋπόθεση της συμβουλευτικής πράξης το μη ασυμβίβαστο των σκοπών και των συμφερόντων συμβούλου και αποδέκτη της συμβουλής (*Leviathan*, XXV.11). Σταδιακά, ωστόσο, αποκλίνει από την αριστοτελική περιγραφή κατασκευάζοντας δύο διαφορετικούς τύπους συμβουλής μέσω της εισαγωγής μιας σημαντικής επισήμανσης: η συμβουλή εξ ορισμού θα πρέπει «να αποσκοπεί στο όφελος του αποδέκτη της και όχι στο προσωπικό όφελος του συμβούλου» (*Leviathan*, XXV.7). Ο χωρισμός των δύο συμφερόντων, η χαρακτηριστική ανάδειξη του προσωπικού συμφέροντος του συμβούλου και η επίκληση του στοιχείου του πάθους (έντονη επιθυμία) που συνοδεύει την εκφορά του παράγει μια δεύτερη εκδοχή συμβουλής που χαρακτηρίζεται ως *προτροπή* και *αποτροπή* και η οποία αποτελεί προϊόν της πιεστικής επιθυμίας του συμβούλου. Η εκδοχή αυτή βαρύνεται με ελλείμματα λογικότητας, εργάζεται προς την κατεύθυνση της εξαπάτησης του ακροατή και αποσκοπεί αποκλειστικά στο προσωπικό όφελος του συμβούλου. Πρόκειται δε για το είδος της συμβουλής που κατά τον Χομπς εντοπίζεται αποκλειστικά στο πεδίο της δημόσιας διαβούλευσης. Ο μειωτικός τρόπος αναφοράς τόσο στο στοιχείο του πάθους όσο και στην αποκλειστική εντόπιση της *προτροπής-αποτροπής* στο πεδίο της δημόσιας διαβούλευσης μάς επιτρέπει να ανιχνεύσουμε τις προθέσεις του Χομπς και να διακρίνουμε τα βήματα της γένεσης της χομπσιανής έννοιας της συμβουλής. Σκοπός του φαίνεται να είναι η άμβλυνση (έως απάλειψη) του στοιχείου της μερικότητας μέσω αφενός της μετατροπής του συμβουλευτικού λόγου σε μια ουδέτερη εκφορά, απαλλαγμένη από προσωπικά κίνητρα και ελεύθερη από πάθη –είτε αυτή πραγματοποιείται κατ' ιδίαν είτε δημόσια–, και αφετέρου της απόσπασής του από το φυσικό του περιβάλλον, που δεν είναι άλλο από αυτό της διαφοράς εκφραζόμενης ως πολλαπλότητας ακροατών-κριτών και συμβούλων-ρητόρων. Αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι στο πλαίσιο της κλασικής ρητορικής αυτό που εξασφαλίζει την καλύτερη δυνατή απόφαση, με άλλα λόγια το συμφέρον του ακροατηρίου, δεν είναι παρά η αντιπαράθεση των συμβουλευτικών λόγων και η δοκιμασία των αντίπαλων επιχειρημάτων. Η διαδικασία δεν διαφέρει, ουσιαστικά, από την περίπτωση της δίκης, την οποία περιγράφει ο Κικέρων. Έτσι, η ετερότητα δεν θα εμφιλοχωρήσει στη συμβουλευτική πράξη υπό την προϋπόθεση ότι στην περίπτωση της ύπαρξης πολλαπλών συμβούλων, προκειμένου αυτοί να μην διακατέχονται «από το φόβο μη δυσανεστήσουν με τις αντιρρήσεις τους όσους έχουν ήδη μιλήσει [...] και από το φόβο μη φανούν ανόητοι σε αυτούς που επιδοκίμασαν την αντίθετη άποψη» ή επιπλέον, «[...] προκειμένου να μην εκφράζουν τη συμβουλή τους [...] ωθούμενοι όχι από την κρίση τους, αλλά από την ευγλωττία των άλλων» η γνωμοδότηση του καθενός θα πρέπει να γίνεται ξεχωριστά (*Leviathan*, XXV. 15). Η συνέχεια της παρούσας εργασίας ελπίζουμε ότι θα αναδείξει καλύτερα τη χομπσιανή τακτική, μιαν εκδήλωση της οποίας περιγράφουμε πολύ συνοπτικά σε αυτό το σημείο.

¹⁵⁵ Κατά τον Χομπς, το έργο των μαθητών του Ιησού, οι οποίοι ανέλαβαν κατ' εντολή του Κυρίου τους να διδάξουν τη νέα θρησκεία, δεν ήταν παρά μία δοκιμασία απλής πειθούς, χωρίς ίχνος ισχύος η οποία να το υποστυλώνει. Η μοίρα τους ουσιαστικά δεν διέφερε από αυτή «των προβάτων

παρεισφρέουν στη σημασιοδότηση ενός ακόμη συγγενούς όρου, της *eloquence*¹⁵⁶. Αν και ο Χομπς ορίζει αρχικά την *eloquence* ως φυσική δύναμη, παραλληλίζοντάς τη μεταξύ άλλων με τη ρώμη και τη φρόνηση¹⁵⁷, στη συνέχεια την υποβαθμίζει στο καθεστώς της φαινομενικής σωφροσύνης¹⁵⁸, επικολλώντας στην έννοια το χαρακτηριστικό της παραπλάνησης¹⁵⁹. Εάν, επιπλέον, λάβουμε υπόψη ότι η παραπλάνηση είναι το κύριο χαρακτηριστικό των μεταφορών –ένας χαρακτηρισμός που διατρέχει τον *Λεβιάθαν* σαν επαναλαμβανόμενο μοτίβο– τότε έχουμε πραγματοποιήσει τα πρώτα βήματα στην εννοιολόγηση του όρου *ρητορική* στο χομπσιανό έργο. Και αυτό συμβαίνει γιατί η στάση του Χομπς απέναντι στην εν λόγω έννοια εμφανίζει μια αξιοσημείωτη σταθερότητα στο σύνολο του έργου του. Έτσι, στο *De Cive*¹⁶⁰ (η συγγραφή του οποίου προηγήθηκε κατά σχεδόν μια δεκαετία αυτής του *Λεβιάθαν*) πραγματοποιείται η συγκέντρωση όλων των όρων που προαναφέρθηκαν, σε μια χαρακτηριστική για την οικονομία και τη σαφήνειά της περιγραφή της χομπσιανής στάσης απέναντι στη ρητορική:

Η φύση της *eloquence* είναι [...]να κάνει αυτό που είναι άδικο να φαίνεται δίκαιο, με τον τρόπο που ταιριάζει καλύτερα στους σκοπούς του ομιλητή. Γιατί αυτό σημαίνει να πείθεις (*persuade*)[...] Έτσι, οι γνώμες δεν διατυπώνονται βάσει ορθών συλλογισμών, αλλά βάσει μιας συγκεκριμένης κακοποίησης του νου. Και αυτό δεν είναι σφάλμα του ανθρώπου, αλλά της ίδιας της φύσης της *eloquence*, της οποίας ο σκοπός [(όπως μας διδάσκουν όλοι οι δάσκαλοι της ρητορικής (*Rhetorick*))] δεν είναι η αλήθεια (εκτός κι αν συμβεί τυχαίως) αλλά η νίκη, και της οποίας η ιδιότητα δεν είναι να πληροφορεί, αλλά να σαγηνεύει (*allure*).¹⁶¹

ανάμεσα σε λύκους», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, δεδομένης της απουσίας μιας εξουσιαστικής ισχύος η οποία θα καθιστούσε τη διδασκαλία τους υποχρεωτική, με άλλα λόγια δεσμευτική (*Leviathan*, XLII.44).

¹⁵⁶ Επιλέγουμε, λόγω της δυσκολίας στην απόδοση του όρου, να κρατήσουμε την *eloquence* αμετάφραστη, αν και οι όροι *καλλιέπεια* και *ευγλωττία* αποδίδουν μάλλον ικανοποιητικά το νόημα. Την εξίσωση της *eloquence* με την ισχύ τη συναντούμε σε διάφορα σημεία του *Λεβιάθαν*. Βλ. ενδεικτικά, *Leviathan* X.2 και X.12.

¹⁵⁷ *Leviathan*, X.2.

¹⁵⁸ Ό.π., X.12: «*Eloquence is power; because it is seeming prudence*».

¹⁵⁹ Στο κεφάλαιο *Περί Συμβουλής* (*Leviathan*, XXV.15) η *eloquence* του ενός γίνεται το αίτιο για την παραπλάνηση των υπολοίπων συμμετεχόντων σε ένα συμβουλευτικό όργανο και εξομοιώνεται με όργανο επιδίωξης του προσωπικού *συμφέροντος* (*interest*) το οποίο αντίκειται στο γενικό.

¹⁶⁰ Η έκδοση αναφοράς είναι Hobbes, *De Cive: the English version*, Oxford University Press, Oxford 1983.

¹⁶¹ Ό.π., X.XI. Παραθέτουμε τους επίμαχους όρους, όπως εμφανίζονται στο πρωτότυπο, ώστε να αναδειχθεί εμφανέστερα η διαπλοκή τους στην εν λόγω παράγραφο.

Eloquence, ρητορική, πειθώ είναι έννοιες που εκβάλλουν στο συμφέρον του ομιλητή και στην παραπλάνηση, με απώτερο σκοπό την επικράτηση έναντι του αντιπάλου. Αρκετά χρόνια μετά τη συγγραφή του *Λεβιάθαν* η άποψη του Χομπς για τη ρητορική παραμένει αμετάβλητη. Στο *A Dialogue between a Philosopher and a Student of the Common Laws of England* (γράφτηκε πιθανώς λίγα χρόνια πριν το θάνατο του Χομπς κι εκδόθηκε μετά το θάνατό του, το 1681) η ρητορική, στο πλαίσιο της δικανικής διαδικασίας, καθίσταται υπεύθυνη για την αλλαγή του πραγματικού νοήματος των λέξεων και για «την παραπλάνηση των ενόρκων και των δικαστών», εφόσον ο σκοπός της δεν είναι άλλος από «το όφελος του πελάτη»¹⁶². Εάν αναλογιστούμε τη θέση της ρητορικής στο διανοητικό περιβάλλον που διαμόρφωσε τη σκέψη του Χομπς, τότε η έκπληξη είναι δικαιολογημένη. Ακόμη και αν προχωρήσουμε στην παραδοχή της κυριαρχίας της ράμειας εκδοχής της ρητορικής, με τον περιορισμό της στις λέξεις και την αναγωγή της στο διάκοσμο του λόγου, τίποτε δεν δικαιολογεί τους συσχετισμούς της τελευταίας με την εξαπάτηση, το συμφέρον, το ψεύδος και την αγωνία για επικράτηση τους οποίους προτάσσει το χομπσιανό κείμενο και οι οποίοι απουσιάζουν χαρακτηριστικά από την κικερώνεια και τις αναγεννησιακές επεξεργασίες της έννοιας. Η μόνη δυνατότητα να επιχειρήσουμε μια εξήγηση περνάει μέσα από την παραδοχή ότι βρισκόμαστε εντός ενός ριζικά διαφορετικού εννοιολογικού περιβάλλοντος. Στο χομπσιανό εννοιακό σύμπαν, οι θεμελιώδεις έννοιες του κικερώνειου –και κατά συνέπεια αναγεννησιακού– ρητορικού υποδείγματος υφίστανται μια σημασιολογική μεταμόρφωση: η *αμφιβολία*, η *διαμάχη*, η *γνώμη*, η *inventio* και επιπλέον, η έννοια της μεθόδου και η σχέση γνώσης και αλήθειας κατασκευάζονται εξ αρχής και αναγγέλλουν μιαν εντελώς νέα έννοια λόγου και κατά συνέπεια, μια ριζικά διαφορετική θεώρηση της ρητορικής.

¹⁶² Hobbes, Thomas, *A Dialogue between a Philosopher and a Student of the Common Laws of England*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1971, σ. 56.

3. Η αδρανοποίηση του λογικού μηχανισμού της ρητορικής

3.1 Η ανανοηματοδότηση της γνώμης και της αμφιβολίας

Στο αναγεννησιακό υπόδειγμα, τον λόγο τον γεννά το ζήτημα (*quaestio*)¹⁶³, το οποίο με τη σειρά του σχηματίζεται από τη συνάντηση δύο αντίθετων γνωμών. Ουσιαστικά, θα λέγαμε ότι αν για την κλασική ρητορική το ζήτημα είναι η ύλη της, τότε η γνώμη (*opinio*) είναι το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένο το ίδιο το ζήτημα. Ο Αντώνιος στο *De Oratore*, με προσποιητό στόμφο, ανάμεσα στα γέλια των συνομιλητών του, αναγγέλλει την πρόθεσή του να εκθέσει «τη θεωρία του περί ρητορικής τέχνης» αρχίζοντας από αυτό «με το οποίο σχετίζεται η δραστηριότητα του ρήτορα: τη γνώμη»¹⁶⁴. Η συνέχεια του λόγου του παραδίδει μια έξοχη περιγραφή των προϋποθέσεων της ομιλίας που δεν είναι άλλες από την αντιπαράθεση των γνωμών, αλλά και από την καιρικότητα της γνώμης ως ένα επιπλέον στοιχείο διαφοράς¹⁶⁵. Αυτό το διπλό καθεστώς της γνώμης, ως φορέας αστάθειας και ταυτόχρονα παραγωγικό στοιχείο του λόγου, αναδεικνύεται περαιτέρω προς το τέλος του *Academica*. Εδώ ο Κικέρων υπερασπίζεται τον ιδιότυπο σκεπτικισμό του, στον πυρήνα του οποίου είναι εγκατεστημένη η γνώμη, ταυτιζόμενος ειρωνικά με τον *opinitor*¹⁶⁶: ο τελευταίος τοποθετείται στον αντίποδα του σοφού, με άλλα λόγια αυτού που κατέχει τη βέβαιη γνώση. Το στοιχείο της ειρωνείας στην αντιδιαστολή *σοφού-opinitor* είναι προφανές: Στο κικερώνειο σύμπαν του *probabile*, η βεβαιότητα απουσιάζει και η γνώση έχει πιθανό

¹⁶³ Για τη συχνότητα της παρουσίας του *ζητήματος* ως ύλης της ρητορο-διαλεκτικής στα εγχειρίδια διαλεκτικής και ρητορικής της Αναγέννησης βλ. στο Μπασάκος, «Η ρητορική στη θέση της διαλεκτικής: για τη λογική θεωρία της Αναγέννησης», σ. 35, υποσημ. 57.

¹⁶⁴ *De Oratore* II, vii.30.

¹⁶⁵ Το ίδιο: Ο Αντώνιος υπογραμμίζει τη ρευστότητα της προσωπικής γνώμης μέσα στο χρόνο προκαλώντας μια επιπλέον διαστολή στην έννοια της διαφοράς. Η τελευταία δεν αφορά μόνο την ποικιλία των προσωπικοτήτων, αλλά και τις διαφορετικές εκφάνσεις της ταυτότητας ή καλύτερα, τις διαφορετικές ταυτότητες του ατόμου στις διάφορες περιόδους της ζωής του: «Συχνά [εγώ και ο Κράσος] λαμβάνουμε αντίθετες θέσεις [...] γιατί έχουμε διαφορετικές απόψεις σε διαφορετικές χρονικές στιγμές πάνω στο ίδιο θέμα, ενώ μόνο μία από αυτές τις γνώμες μπορεί να είναι σωστή».

¹⁶⁶ *Academica* II, xx.66: Ο Κικέρων γράφει, «[...] et **magnus** quidem sum **opinitor**» και ο μεταφραστής αποδίδει ως εξής: «[...] although I am a great opinion-holder» και σημειώνει επιπλέον ότι ο χαρακτηρισμός *opinitor* έχει επιλεχθεί προκειμένου να αποδώσει πιο ζωνρά το προσποιητό στοιχείο στην οιονεί αυτοϋποτίμηση του ομιλητή, όταν συγκρίνει τον εαυτό του με τον σοφό, δηλαδή τον φορέα της απόλυτης γνώσης. Το επίθετο *magnus* (μεγάλος) που προηγείται προσδίδει μεγαλύτερη ένταση στο χαρακτηρισμό και επιτείνει το προσποιητό της δήλωσης.

χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, και η ίδια η γνώση έχει χαρακτηριστικά γνώμης, στο βαθμό που αμφότερες μοιράζονται τον χαρακτηρισμό του *πιθανού*. Ακολουθεί κάτι ακόμη πιο σημαντικό: η κίνηση ανάμεσα στις γνώμες, όπως αυτές αλλάζουν από άτομο σε άτομο, αλλά και στο πέρασμα του χρόνου, εξασφαλίζει τη δυνατότητα μιας πιο διευρυμένης σκοπιάς και τον απεγκλωβισμό από την προκατάληψη, συχνά κρυμμένη στο βάθος υπερβολικά εκλεπτυσμένων επεξεργασιών¹⁶⁷. Η αναφορά στην ελευθερία της κίνησης και την ευρεία οπτική παραπέμπει στη χρήση της *τοπικής* και στην *inventio*. Το απόσπασμα αποτελεί μια συνοπτική, ωστόσο εξαιρετική περιγραφή της λειτουργίας του γνωσιακού μηχανισμού της ρητορικής: το υλικό του είναι η *γνώμη*, ενώ το στοιχείο που πυροδοτεί τη λειτουργία του μηχανισμού είναι το *ζήτημα*.

Προκειμένου να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία κατασκευής της έννοιας της γνώμης (*opinion*) στον Χομπς, θα ακολουθήσουμε μια ανάλογη διαδρομή σχεδιάζοντας τους συσχετισμούς της με μια σειρά εννοιών όπως η γνώση (*knowledge*), η αλήθεια (*truth*) και η επιστήμη (*science*). Για το σκοπό αυτό, είναι χρήσιμο να διατηρήσουμε μια παράλληλη ματιά στον τρόπο που οι εν λόγω έννοιες σχηματίζονται σε άλλα έργα του Χομπς¹⁶⁸. Στον *Λεβιάθαν* υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές του όρου, ωστόσο θα χρειαστεί να σταθούμε αρχικά στο έβδομο κεφάλαιο, όπου ο Χομπς, κατά την τακτική που θα αποτελέσει όπως θα δείξουμε στη συνέχεια χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεθόδου του, κατασκευάζει τον ορισμό της γνώμης. Η κίνηση σχεδιασμού ξεκινά από το επίπεδο της σκέψης ή του νοερού λόγου (*mental discourse*) και αρχικά, η γνώμη αντιστοιχίζεται με την υποθετική σκέψη. Γεννά μιαν αδιόρατη ένταση, στο σημείο αυτό, η έμφαση στο στοιχείο της αβεβαιότητας και εκκρεμότητας το οποίο συνοδεύει τη γνώμη: ο Χομπς σημειώνει ότι οποιαδήποτε διακοπή αυτού του νοητικού λόγου, δηλαδή της εναλλαγής των σκέψεων, «αφήνει τον σκεπτόμενο με την υπόθεση είτε ότι κάτι θα συμβεί ή όχι,

¹⁶⁷ Το ίδιο: «Eo fit ut **errem** et **vager** latius». Οι ρηματικοί τύποι *errem* και *vager* παραπέμπουν στην ανεμπόδιστη κίνηση.

¹⁶⁸ Επιλέξαμε αφενός τα *Elements of Law* και *De Cive* η συγγραφή των οποίων προηγήθηκε αυτής του *Λεβιάθαν* και αφετέρου το *De Corpore*, το οποίο γράφτηκε αμέσως μετά. Η σκοπιμότητα της επιλογής εξηγείται από την ανάγκη αφενός να αναδειχθεί εναργέστερα ο επανασχεδιασμός των εννοιών που ο Χομπς παρέλαβε από το αναγεννησιακό πεδίο του λόγου και αφετέρου να φανεί η σταθερότητα των ανασημασιοδοτημένων εννοιών στις σημαντικότερες πολιτικές πραγματείες του Χομπς.

είτε ότι κάτι συνέβη ή όχι»¹⁶⁹. Η *αμφιβολία (doubt)*¹⁷⁰, ως εναλλαγή των υποθετικών σκέψεων, γίνεται το συνώνυμο μιας κατάστασης απροσδιοριστίας. Μπορούμε να διαισθανθούμε τη βιασύνη του Χομπς να δώσει ένα τέλος στην εκκρεμότητα που δημιουργεί η *γνώμη*, αίσθηση που επιβεβαιώνεται αμέσως παρακάτω κατά την αντιπαράθεση της *γνώμης* με τη βεβαιότητα της *επιστήμης (science)*. την τελευταία έχει προηγουμένως ορίσει ως αποτέλεσμα εργασίας που αφορά

[...] πρώτον, την κατάλληλη ονοματοθεσία και δεύτερον την απόκτηση μιας καλής και συστηματικής μεθόδου η οποία να εξασφαλίζει την πρόοδο από στοιχεία όπως είναι τα ονόματα σε αποφάνσεις, οι οποίες συνίστανται στη σύνδεση του ενός ονόματος με το άλλο, και στη συνέχεια σε συλλογισμούς, οι οποίοι συνίστανται στις συνδέσεις της μίας απόφασης με την άλλη, μέχρι να καταλήξουμε στη γνώση όλων των συνεπειών των ονομάτων που σχετίζονται με το εκάστοτε θέμα¹⁷¹.

Έτσι, όταν κάνει το πέρασμα από τον νοερό λόγο στην *ομιλία (speech)* και θέτει ως αφετηρία της τους ορισμούς των λέξεων (ό,τι στο παραπάνω απόσπασμα αποκαλεί «κατάλληλη ονοματοθεσία»), η *γνώμη* αποκτά αίφνης σαφώς αρνητικό πρόσημο: γίνεται η κατάληξη μιας ομιλίας η οποία είτε δεν έχει ως εναρκτήριο σημείο τους ορισμούς, είτε δεν μεριμνά για την ορθή σύνδεση των ορισμών μεταξύ τους. Εν τέλει, η *γνώμη* παραδίδεται ως το συμπέρασμα ενός κακοφτιαγμένου συλλογισμού και για τον λόγο αυτό ως το συνώνυμο, στις περισσότερες περιπτώσεις, της ανοησίας και του παραλόγου¹⁷².

Εάν μεταβούμε στο *Elements of Law* είναι δυνατό να αντλήσουμε περαιτέρω στοιχεία για τη χομπσιανή εννοιολόγηση της *γνώμης*. Στο έκτο κεφάλαιο (*Περί γνώσης, γνώμης και πίστης*), η *γνώμη* ισοδυναμεί και πάλι με το αποτέλεσμα λανθασμένου συλλογισμού: ένα τέτοιο αποτέλεσμα «δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι το γνωρίζουμε, αλλά νομίζουμε ότι είναι αληθές¹⁷³». Στα στοιχεία της υπόθεσης και του λάθους ως ουσιωδών χαρακτηριστικών της *γνώμης* προστίθεται ο χωρισμός *γνώμης* και *γνώσης (knowledge)*, οι οποίες, έτσι, υποστασιοποιούνται δια του

¹⁶⁹ *Leviathan*, VII.2: «[...] you leave him in a presumption [...]».

¹⁷⁰ Το ίδιο.

¹⁷¹ Ό.π., V.17.

¹⁷² Ό.π., VII.4.

¹⁷³ *Elements of Law*, 6.6: All such propositions [...] we are not said to know, but think them to be true».

αμοιβαίου αποκλεισμού τους: εκεί όπου κατοικεί η μία, η άλλη είναι απύσχα. Ο εν λόγω χωρισμός αναδεικνύεται με σαφήνεια λίγες γραμμές πιο πάνω, κατά την παράθεση των τεσσάρων βασικών αρχών της γνώσης, οι οποίες αναλύονται στη γέννηση των νοητικών συλλήψεων των πραγμάτων (*conceptions*), τη μετάβαση από τις συλλήψεις στην ονοματοθεσία των πραγμάτων, και εν συνεχεία, μέσω της ορθής σύνδεσης των ονομάτων, στην κατασκευή αληθών προτάσεων και συμπερασμάτων¹⁷⁴. Σε αυτό το αυστηρό φορμαλιστικό σχήμα η γνώμη δεν έχει θέση. Επιπλέον, η σύγκρουση των γνώμων ως γεννήτορας *διαμάχης* (*controversy*)¹⁷⁵ βαθαίνει περαιτέρω το χάσμα γνώσης-γνώμης: έχει προηγηθεί, στην εναρκτήρια παράγραφο του *Elements of Law*, η αποκάθαρση της γνώσης από συνδηλώσεις αστάθειας και αντιπαράθεσης, δεδομένου ότι «[...] η πραγματική γνώση δεν γεννά ούτε αμφιβολία ούτε διαμάχη»¹⁷⁶.

Στο πλαίσιο του κικερώνειου εννοιακού συστήματος φτάνουμε στην έννοια της *αμφιβολίας* μέσω του *ζητήματος* (*quaestio*). Στο *Topica*, το *ζήτημα* περιγράφεται με τη φράση *de quo ambigitur*, ενώ το *κρινόμενο* αποδίδεται ως *qua de re agitur*¹⁷⁷. Μια αρκετά ελεύθερη απόδοση της τελευταίας φράσης θα ήταν «αυτό το οποίο γεννά τη δράση, τη διαμάχη»¹⁷⁸. Όσο για τη φράση *de quo ambigitur*, την αποδίδουμε ως «το αντικείμενο της διαμάχης», ή «αυτό για το οποίο αμφιβόλλουμε»¹⁷⁹. Βάσει των παραπάνω, θα λέγαμε πως η συμπυκνωμένη

¹⁷⁴ Ό.π., 6.4.

¹⁷⁵ *Elements of Law*, 13.2: «[...] two opinions contradictory one to another, namely affirmation and negation of the same thing, is called a CONTROVERSY».

¹⁷⁶ Ό.π., 1.1.

¹⁷⁷ Παρά το γεγονός ότι *ζήτημα* και *κρινόμενο* δεν ταυτίζονται παρά μόνο στη στάση του Στοχασμού, η ταύτιση αυτή μας επιτρέπει να επικεντρωθούμε στις ομοιότητες της λειτουργίας τους στη *Θεωρία των Στάσεων*. Δεδομένου, λοιπόν, του ότι μια ανάλυση των διαφορών τους είναι αδύνατη στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας, ας μας επιτραπεί να θεωρήσουμε ότι οι φράσεις *de quo ambigitur* και *qua de re agitur* αναφέρονται στο ίδιο πράγμα.

¹⁷⁸ Cicero, *Topica*, 95, 8-10: Η προέλευση του *agitur* είναι από το ρήμα *ago* που σημαίνει θέτω σε κίνηση, οδηγώ.

¹⁷⁹ Το *ambigitur* προέρχεται από το ρήμα *ambigo* το οποίο εμφανίζεται με δύο ερμηνείες: είτε ως συνώνυμο του *ago* είτε ως δηλωτικό της αμφιταλάντευσης, του δισταγμού, της διαμάχης και της αμφιβολίας - συνώνυμο του *dubito*-αμφιβόλλω. Βλ. σχετικά, Cicero, *Topica*, 38,4. Για την ερμηνεία των *ago* και *ambigo*, βλέπε «*ago*» στο Lewis, Charlton T. & Short, Charles, *A Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford 1879 στο

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=ago&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059>

και «*ambigo*» στο ίδιο στο

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3Aentry%3Dambig> [Ημερομηνία πρόσβασης 24/03/2013]

έκφραση της *αμφιβολίας* ταυτίζεται με το ερώτημα του *quaestio*, ενώ η εκδιπλωμένη μορφή της αφορά ολόκληρη τη διαδικασία της αμφισβήτησης και της διαμάχης, δηλαδή περιλαμβάνει επιπλέον την αντιπαράθεση των επιχειρημάτων. Η κικερώνεια *αμφιβολία* συνιστά μια έννοια που γεννιέται κατά τη συνάντηση με τον έτερο ως φορέα της ριζικής διαφοράς¹⁸⁰. Στον *Λεβιάθαν* η *αμφιβολία* ορίζεται ως η εναλλαγή των *γνωμών* μιας μοναχικής συνείδησης. Όταν αυτή αμφιβάλλει, άλλοτε θεωρεί ή πιστεύει¹⁸¹ το πράγμα αληθές και άλλοτε ψευδές. Πολύ περισσότερο από το να περιγράφει μια κατάσταση όπου η βεβαιότητα είναι αδύνατη, ο Χομπς σκιαγραφεί ένα περιβάλλον όπου η συνάντηση με τον έτερο και κατά συνέπεια η σύγκρουση είναι χαρακτηριστικά απύσχα¹⁸². Η ταυτότητα του σκεπτόμενου είναι η

¹⁸⁰ *Academica* II, iii.8: Ο Κικέρων επιχειρεί να εξηγήσει τη διαφορά της σκέψης του από εκείνων οι οποίοι πιστεύουν ότι φέρουν τη βέβαιη γνώση. Γράφει, λοιπόν, πως η διαφορά έγκειται στο ότι «[...] αυτοί δεν αμφιβάλλουν (*non dubitant*) για την αλήθεια των πίστεων τους, ενώ εμείς θεωρούμε πολλά δόγματα ως πιθανά, τα οποία μπορούμε να ακολουθούμε, αλλά όχι να αντιμετωπίζουμε ως βέβαια. Κι έτσι, είμαστε πιο ελεύθεροι και λιγότερο δεσμευμένοι, γιατί δεν περιορίζουμε την κρίση μας [...]». Λίγες γραμμές πιο πάνω έχει ήδη εξηγήσει τον τρόπο εργασίας του, ο οποίος δεν είναι άλλος από τη θεώρηση των διάφορων δογμάτων ως πιθανών και την αντιπαράθεσή τους στο πλαίσιο της μεθόδου του *in utramque partem disputare*. Προϋπόθεση, συνεπώς, αυτής της μη-περιορισμένης κρίσης είναι η αμφιβολία, δηλαδή η αντιπαράθεση των απόψεων.

¹⁸¹ *De Cive*, XVIII.IV: Ο Χομπς εξισώνει το *αμφιβάλλειν* (*doubting*) με το συνδυασμό απλής *θεώρησης* και *πίστης* (*thinking* και *believing*) και το αντιπαράβλλει με το *knowing*, δηλαδή τη γνώση.

¹⁸² Επεκτείνοντας σημασιολογικά την έννοια της αμφιβολίας πέραν της στιγμής της αρχικής αμφισβήτησης, έτσι ώστε να συμπεριλάβει όλη τη διαδικασία της διαμάχης, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη ριζική διαφορά της κικερώνειας από τη χομπσιανή σκέψη. Ένα γνωστό χωρίο από το *De Oratore* μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο για το σκοπό αυτό. Στο εν λόγω χωρίο ο Αντώνιος παραδίδει στους συνομιλητές του ορισμένα από τα μυστικά της δικανικής τέχνης και τους αποκαλύπτει ότι, προκειμένου να ετοιμάσει την επιχειρηματολογία του, υποδύεται τρεις ρόλους: του πελάτη, του αντιδίκου και του δικαστή. Ο Κικέρων γράφει: «[...] *tres personas unus sustineo summa animi aequitate, meam, adversarii, iudicis*», δηλαδή «[...] κρατώ τρεις θεατρικές μάσκες, με τη μέγιστη αμεροληψία της ψυχής μου, τη δική μου, του αντιδίκου και του δικαστή». Είναι σαφές πως μια τέτοια δυνατότητα απέκδυσης του εαυτού ή εγκατάλειψης της ταυτότητας δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς τη χρήση της τοπικής και της *inventio*, χρήση που επιτρέπει στον Αντώνιο να απελευθερωθεί από την προκατάληψη της προσωπικής του σκοπιάς. Εν τέλει, ο λόγος του Αντωνίου δομείται με τη συνδρομή τριών *personas* και όχι μίας. Βλ. σχετικά στο Μπασάκος, «*Ambiguitas instead of ambigere; or what has become of inventio in Hobbes*», σ. 25-6 και *De Oratore*, II, xxiv. 102. Ωστόσο, θεωρούμε απαραίτητο να σταθούμε στην παρεμβολή της φράσης: *με τη μέγιστη αμεροληψία της ψυχής μου* (*summa animi aequitate*). Ο Κικέρων υπογραμμίζει εδώ τη διάσταση της ριζικής ετερότητας που ενσαρκώνει η παρουσία του έτερου-αντιπάλου στο πλαίσιο της δικανικής διαδικασίας. Την παρουσία αυτή δεν είναι δυνατόν να υποκαταστήσει η χρήση της τοπικής και της *inventio* στο επίπεδο της προσωπικής σκέψης. Πιο απλά, θα λέγαμε ότι η παρεμβολή της εν λόγω φράσης προσδίδει έμφαση στα στοιχεία του απρόβλεπτου και της επινόησης όπως αυτά εκδηλώνονται στις πολυάριθμες παραλλαγές της επιλογής και του συνδυασμού των τόπων, στις οποίες προχωρά ο αντίπαλος ως αποτέλεσμα της αμφιβολίας που εκδηλώνει. Στο *De Inventione Dialectica*, ο Αγκρίκολα επιβεβαιώνει την ενίοτε προκλητική δημιουργικότητα του λόγου παραθέτοντας μια σειρά από επιχειρήματα το περιεχόμενο των οποίων, όπως σημειώνει, αποτελεί δοκιμασία «όχι μόνο για τις πεποιθήσεις μας για τον κόσμο, αλλά ακόμη και για τις νοητικές μας δυνάμεις». Αναφέρει, λόγου χάρι, το επιχείρημα του Ηράκλειτου «ότι το καλό και το κακό δεν διαφέρουν» ή τις περιγραφές της μεταμόρφωσης ανθρώπων σε πουλιά του Λουκιανού. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύει την

μόνη παρουσία σε αυτόν τον νοερό μονόλογο, όπου οι γνώμες ποτέ δεν συγκρούονται, αλλά απλώς εναλλάσσονται, καθελώνοντας τον φορέα τους σε μια κατάσταση μετεωρισμού. Σε αυτή την κίνηση μεταφοράς της *αμφιβολίας* στο εσωτερικό της συνείδησης είναι δυνατό να αναγνωρίσουμε την ανάδυση μιας χαρακτηριστικά αμυντικής λογικής η οποία εκδηλώνεται σε μια σειρά από επεμβάσεις του Χομπς στις έννοιες που παρέλαβε από το αναγεννησιακό πεδίο του λόγου, και οι οποίες αναδεικνύουν την προβληματική σχέση του με τη διαφορά στις ποικίλες εκδηλώσεις της. Με άλλα λόγια, η εγκατάσταση της *αμφιβολίας* στο επίπεδο της ατομικής συνείδησης επιτρέπει στον Χομπς μια πρώτη άμβλυνση της διαφοράς: ουσιαστικά, με αυτή την κίνηση απαγορεύει στην ετερότητα να παρεισφρήσει στη διαδικασία του *αμφιβάλλειν*, στην παραγωγή της αμφιβολίας, μετατρέποντας την τελευταία σε μια προσωπική υπόθεση.

Η αμφιβάλλουσα χομπσιανή συνείδηση υποφέρει επιπλέον από τη ρευστότητα της γνώμης της. Ακόμη και στην περίπτωση που η *αμφιβολία* εκβάλλει στην *κρίση* (*judgment*), η αβεβαιότητα δεν αίρεται: η *κρίση* δεν είναι παρά μια ακόμη γνώμη, αν και η καταληκτική στην αναζήτηση της αλήθειας¹⁸³. Διάσπαρτες αναφορές στο καθεστώς της γνώμης και της κρίσης στον *Λεβιάθαν* πιστοποιούν την παρόμοια χρήση των εν λόγω εννοιών και την ενοχοποίησή τους ως παραγόντων αστάθειας και διαμάχης¹⁸⁴. Προκειμένου να εξουδετερώσει τη δεύτερη αυτή πηγή διαφοράς, ο Χομπς θα χρειαστεί να περάσει, όπως δείξαμε, από τον αβέβαιο και υποθετικό χαρακτήρα της γνώμης στην ταύτισή της με το σφάλμα, με το αποτέλεσμα της χρήσης λανθασμένων λέξεων ή των λανθασμένων συνδέσεων τους. Ο εκτοπισμός

ανατρεπτική δυναμική της ετερότητας, στοιχείο που κατά τη γνώμη μας υπογραμμίζει η προαναφερθείσα φράση του Κικέρωνα. Βλ. σχετικά, McNally, «Rudolph Agricola's de inventione dialectica libri tres: A translation of selected chapters», σ. 407-8.

¹⁸³ *Leviathan*, VII.2.

¹⁸⁴ Ένα χαρακτηριστικό σημείο συνάντησης των εννοιών της γνώμης και της κρίσης βρίσκεται στο δέκατο έβδομο κεφάλαιο του *Λεβιάθαν* (*Leviathan*, XVII.4) το οποίο πραγματεύεται τις συνθήκες σύστασης της πολιτικής κοινότητας. Ο Χομπς υπογραμμίζει την ανασταλτική επίδραση που έχει η διάσπαση των ανθρώπινων δυνάμεων και η διαμάχη στην δόμηση της πολιτικής κοινότητας και εντοπίζει το αίτιο της αμοιβαίας εχθρότητας στις επιμέρους **κρίσεις** και την ποικιλία των **γνωμών** που καθοδηγούν τις πράξεις των ανθρώπων. Επιπλέον, στο εικοστό ένατο κεφάλαιο, ο Χομπς επεξεργάζεται την έννοια της (προσωπικής) συνείδησης (*conscience*), την οποία αρχικά ταυτίζει με την **κρίση**: «[...] For a man's conscience, and his judgment is the same thing» και στη συνέχεια με τη **γνώμη**: «[...]in such diversity, as there is of private consciences, which are all but private opinions [...]» (*Leviathan*, XXIX.7).

της γνώμης από την αφετηρία του λόγου και η κατάληψη της θέσης αυτής από τους κοινά αποδεκτούς ορισμούς των λέξεων αποτελούν τα πρώτα μεθοδολογικά βήματα μιας γνωσιοθεωρίας, κύριο έργο της οποίας είναι, όπως θα δείξουμε, η οροθέτηση της διαφοράς, πράξη που αποσκοπεί στο να διευκολύνει την τελική εξάλειψή της.

Συνεπώς, η διπλή σημασιολογική παρέμβαση του Χομπς στις έννοιες της γνώμης και της αμφιβολίας έχει πολύ συγκεκριμένες συνέπειες στη λειτουργία του λογικού μηχανισμού της κλασικής ρητορικής. Εάν η σύμπτωση της γνώμης με το λάθος στερεί τον μηχανισμό από το υλικό που τον τροφοδοτεί, η αναδίπλωση της αμφιβολίας στο εσωτερικό της συνείδησης εξουδετερώνει τον ίδιο το μηχανισμό, μέσω του αποκλεισμού του έτερου και της απάλειψης του στοιχείου της σύγκρουσης. Ακόμη και αν προχωρήσουμε στην παραδοχή ότι η κατάσταση αμφιβολίας στην οποία έχει περιέλθει η χομπσιανή συνείδηση φέρει το σημάδι της διαφοράς, υπό την έννοια της εναλλαγής των γνωμών της, είμαστε την ίδια στιγμή υποχρεωμένοι να αναγνωρίσουμε ότι απέχουμε πολύ από το περιβάλλον των τριών *personas* που περιγράφει ο Αντώνιος στο *De Oratore*. Η χομπσιανή αμφιβολία δανείζεται μεν από το κικερώνειο παράδειγμα την κίνηση ανάμεσα σε διαφορετικά σημεία (οι τρεις *personas* ως φορείς διαφορετικών γνωμών), μόνο που εν προκειμένω αυτά τα σημεία-γνώμες δεν είναι παρά διαφορετικά στιγμιότυπα της ίδιας αμφιβάλλουσας συνείδησης, διαφορετικές εκδηλώσεις μιας ταυτότητας από την κατασκευή της οποίας ο έτερος είναι αποκλεισμένος. Επιπλέον, η κίνηση ανάμεσα στις τρεις διαφορετικές οπτικές που περιγράφεται στο *De Oratore* προϋποθέτει μια ορισμένη διαδικασία λογικής ανάλυσης, κάτι που ο Χομπς παραβλέπει, δεδομένου ότι δεν νιώθει υποχρεωμένος να παραθέσει οποιαδήποτε εξήγηση σχετικά με τον τρόπο μετάβασης από το ένα σημείο της αλυσίδας των γνωμών στο επόμενο ή την κατάληξη στην κρίση· αντιθέτως, ιχνογραφεί τη γνώμη και την κρίση ως προϊόντα αυθαίρετης απόφασης της εν αμφιβολία συνείδησης, χωρίς να παρεμβάλλει κάποια μορφή λογικής ανάλυσης η οποία θα καταδείκνυε – κατ’ αντιστοιχία με το διάγραμμα μιας τοπικής – το πώς πραγματώνεται η κίνηση προς την τελική κρίση. Η αναγωγή της υποκειμενικότητας στην αυθαιρεσία μετατρέπει τη γνώμη και την κρίση σε απειλές στα θεμέλια της σκέψης του Χομπς,

τις οποίες οφείλει να εξαλείψει. Η έμφαση στις λέξεις και τη διάταξή τους ως παραμέτρων αλήθειας και η εισαγωγή των απόλυτων εννοιών της γνώσης και της αλήθειας θα του επιτρέψουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, να απαλλάξει τη συνείδηση από μια διαφορά που η ίδια παράγει¹⁸⁵. Εν τέλει, η δυσφορία του απέναντι στη διαφορά μεγεθύνεται και αποκτά χαρακτηριστικά φοβικής στάσης, όπως μαρτυρά ο ορισμός της *διαμάχης* (*controversy*): Κατά την εμφάνιση της ετερότητας (ως αντίθετης γνώμης), η σύγκρουση που ακολουθεί εξομοιώνεται με μια σφοδρή αντιπαλότητα χωρίς ελπίδα και δυνατότητα ρύθμισης, γίνεται το συνώνυμο της απειλής της ίδιας της ύπαρξης¹⁸⁶.

Η αδρανοποίηση του λογικού μηχανισμού του κλασικού ρητορικού μοντέλου αφενός δικαιολογεί απόλυτα την απουσία της θεματοποίησης του *ζητήματος* και αφετέρου υπαγορεύει τον ιδιαίτερο τρόπο υποδοχής της *inventio* στο πλαίσιο του χομπσιανού παραδείγματος. Ο Χομπς επεμβαίνει στη βασική αρχή της, όπως την παραδίδει το κικερώνειο υπόδειγμα, με άλλα λόγια στην παραδοχή ότι οι *τόποι* είναι «άδειες» περιοχές και επομένως πεδία «ανοιχτά» στη χρήση. Στο έργο του Χομπς, οι *τόποι* χάνουν το δυναμικό χαρακτήρα τους, εξομοιώνονται με σταθερές εκφράσεις και εν τέλει, γίνονται συνώνυμα της προκατάληψης.

¹⁸⁵ Ένα ακόμη χαρακτηριστικό χωρίο για την κατανόηση της *αμφιβολίας* στο χομπσιανό έργο συναντά κανείς στο *De Cive*. Εδώ η πράξη του *αμφιβάλλειν* (*doubting*) σχετίζεται με την αδυναμία αντιστοίχισης μιας λέξης με τη *σύλληψη* (*conception*) την οποία η λέξη περιγράφει (αντιστοίχιση που αποτελεί προϊόν σύμβασης μεταξύ των ανθρώπων), δηλαδή με την αδυναμία πρόσβασης στους ορισμούς των λέξεων. Αυτό μπορεί να συμβεί για μια σειρά από λόγους όπως, παραδείγματος χάρη, λόγω της σκόπιμης αλλαγής του νοήματος των λέξεων με σκοπό τον εξωραϊσμό των πραγμάτων ή την εξαπάτηση. Επίσης, λόγω της υιοθέτησης λέξεων για πράγματα αδιανόητα, δηλαδή για τα οποία δεν υπάρχει αντίστοιχη σύλληψη. Έτσι, η αμφιβολία δεν είναι παρά μια επαμφοτερίζουσα στάση σχετικά με την αλήθεια μιας πρότασης κι η πηγή αυτής της αστάθειας εντοπίζεται στη λανθασμένη χρήση των λέξεων. Βλ. αναλυτικότερα *De Cive*, XVIII.IV.

¹⁸⁶ *Leviathan*, XV.31: Η *διαμάχη* (ως προϊόν της σύγκρουσης των προσωπικών κρίσεων) είναι το αίτιο του πολέμου.

3.2 Κοινοί τόποι (*commonplaces*) αντί της *inventio*: η προκατάληψη στη θέση της επινόησης

Στο *De Inventione* ο Κικέρων επισημαίνει μια ειδική κατηγορία επιχειρημάτων τα οποία βρίσκουν εφαρμογή σε ευρύ φάσμα περιπτώσεων¹⁸⁷ και τα οποία αποδίδονται με τον όρο *κοινοί τόποι* ή *loci communes*¹⁸⁸. Η διαφορά ανάμεσα στον *locus communis* και τον *τόπο*, όπως τον έχουμε περιγράψει μέχρι τώρα, φωτίζεται μέσα από μια σειρά παραδειγμάτων τα οποία αναφέρονται στους *loci communes* που χρησιμοποιούνται στη στάση του *στοχασμού*: «πρέπει ή δεν πρέπει να εμπιστευόμαστε τις υποψίες, τις φήμες, τους μάρτυρες, πρέπει ή δεν πρέπει να στηριζόμαστε στο παρελθόν κάποιου, πρέπει ή δεν πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη το κίνητρο διενέργειας της πράξης»¹⁸⁹. Ας σταθούμε στο παράδειγμα του *κινήτρου* προκειμένου να κατανοήσουμε τον *locus communis*. Εάν συμβουλευτούμε το σχεδιάγραμμα της τοπικής που ξεδιπλώνεται στο κείμενο του *De Inventione* θα διαπιστώσουμε πως το *κίνητρο* είναι ένας από τους βασικούς τόπους του, εντοπισμένος κάτω από τη γενική κατηγορία *ιδιότητες της πράξης* (*attributes of act*). Η αναφορά με έναν συγκεκριμένο τρόπο στην έννοια του κινήτρου –εν προκειμένω, η χρήση του *locus communis* που αφορά το αν είναι σκόπιμο να λαμβάνουμε υπόψη τα κίνητρα– δεν είναι παρά μια ειδική χρήση του *τόπου του κινήτρου*, μιας και είναι δυνατόν κανείς όταν επιχειρηματολογεί να παρακάμψει, λόγου χάρη, την αναφορά στη σημασία της εξέτασης των κινήτρων και να προχωρήσει στην απαρίθμηση των κινήτρων καθαυτών¹⁹⁰. Η ειδική αυτή χρήση, ως γνωστόν, είναι δυνατό να εκβάλει σε δύο αντίθετα επιχειρήματα (είναι ή δεν είναι αναγκαίο να μιλάμε για τη σημασία των κινήτρων όταν εξετάζουμε μια πράξη). Ο όρος *locus communis* αναφέρεται σε αυτά ακριβώς τα υποδείγματα επιχειρημάτων¹⁹¹ τα οποία

¹⁸⁷ *De Inventione* II, xiv.47-48.

¹⁸⁸ Ενώ οι όροι *τόπος* και *επιχείρημα* δεν ταυτίζονται –υπό την έννοια ότι ο *τόπος* είναι το σημείο από το οποίο αντλούμε επιχειρήματα– μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο *locus communis* (και εν γένει, ο όρος *τόπος*) συνεκδοχικά μεταπίπτει στον όρο *επιχείρημα* (υπό την έννοια ότι το περιέχον αποδίδεται ως περιεχόμενο).

¹⁸⁹ *De Inventione* II, xvi.50.

¹⁹⁰ Ας θυμηθούμε την περιγραφή του *τόπου* ως αφητηρία μιας νέας τοπικής, στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας. Εν προκειμένω, η «σημασία του κινήτρου» αποτελεί θα λέγαμε, έναν υπο-τόπο του τόπου «κίνητρο» ή διαφορετικά, μια ειδική χρήση του τόπου «κίνητρο».

¹⁹¹ H Rubinelli χαρακτηρίζει τους *loci communes* ως «ready-made arguments», δηλαδή, θα λέγαμε, ως προκατασκευασμένα επιχειρήματα και περιγράφει τη χρήση τους αντλώντας, μεταξύ άλλων, από σχετικά αποσπάσματα του *Rhetorica ad Herennium*. Η περιγραφή των *loci communes* στο *Ad*

είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν αδιακρίτως σε μια ποικιλία περιπτώσεων, ή κατά το χαρακτηρισμό του Κικέρωνα, επιχειρήματα τα οποία δεν σχετίζονται ειδικώς με την υπόθεση και λόγω της γενικής φύσης τους, μπορούν να αποσπαστούν και να χρησιμοποιηθούν και σε άλλα συγκείμενα.

Το γεγονός ότι ο *locus communis* δεν συμπίπτει με τον τόπο αποδεικνύεται περαιτέρω από τη θέση του πρώτου στο πλαίσιο της αποδεικτικής διαδικασίας. Ο Κικέρων γράφει πως ένας *locus communis* είτε αφορά μια αμφίβολη δήλωση η οποία μπορεί να εξελιχθεί προς δύο αντίθετες κατευθύνσεις δίνοντας γένεση σε αντίθετα επιχειρήματα (είναι σωστό να εμπιστευόμαστε τις υποψίες/δεν είναι σωστό να εμπιστευόμαστε τις υποψίες), είτε παίρνει τη μορφή μιας βέβαιης δήλωσης (όπως η εξής: όποιος έχει φονεύσει τη μητέρα ή τον πατέρα του αξίζει τη μεγαλύτερη τιμωρία)¹⁹². Η δεύτερη αυτή περίπτωση, παρατηρεί, πρέπει να χρησιμοποιείται «μόνο όταν η υπόθεση έχει ολοκληρωθεί και αποδειχθεί»¹⁹³: ο *locus communis* γίνεται έτσι ένα μέσο *αυξήσεως (amplificatio)*. Λίγες γραμμές πιο κάτω η περιγραφή του *locus communis* ως στοιχείου που κάνει τον λόγο πιο ξεχωριστό και φωτεινό συνοδεύεται από την επισήμανση της χρήσης του «όταν το ακροατήριο έχει πλέον πεισθεί»¹⁹⁴. Με την ολοκλήρωση της ανάλυσης του *locus communis* ο Κικέρων εισάγει τη διάκρισή του από την έννοια του *τόπου*: μπορεί μεν οι *loci communes*, ως επιχειρήματα, να μοιράζονται τον κοινό σκοπό κάθε επιχειρήματος που είναι η *verisimilia* (η εγγύτητα με το αληθές), ωστόσο «ο κύριος σκοπός τους είναι η *αύξεις (amplificatio)*»¹⁹⁵. Η ανάγκη περιορισμού του πεδίου εφαρμογής των *κοινών τόπων* υπογραμμίζεται και από τον Κοϊντιλιανό, ο οποίος ταυτίζει τους *loci communes* με συγκεκριμένα επιχειρήματα τα οποία

Herrenium αναδεικνύει τη συγγένεια (αλλά όχι ταύτιση) των *loci communes* με τους τόπους, δηλαδή τους *loci communes* ως περιπτώσεις διαφορετικών χρήσεων ενός τόπου. Επί παραδείγματι, στην περίπτωση που κανείς επιχειρηματολογεί υπέρ την εξέτασης μαρτύρων, ο συγγραφέας του *Ad Herrenium* παραθέτει και τους άξονες της σχετικής επιχειρηματολογίας (την ανάδειξη του κύρους του μάρτυρα και τη συνοχή της μαρτυρίας) γεγονός που κάνει την Rubinelli να υποστηρίξει ότι οι *loci communes* δεν υποστηρίζουν αποδεικτικά την υπόθεση, αλλά απλώς «παρουσιάζουν εκτιμήσεις και ερμηνείες των γεγονότων που σχετίζονται με την υπόθεση» δημιουργώντας ένα ευνοϊκά διακείμενο ακροατήριο. Βλ. σχετικά Rubinelli, *Ars Topica*, σ. 107 και *Rhetorica Ad Herrenium* II, vi.9.

¹⁹² *De Inventione* II, xiv.47-xv.48.

¹⁹³ Ό.π., xv.48.

¹⁹⁴ Ό.π., xv.49.

¹⁹⁵ Ό.π., xvi.51.

αποστηθίζονται και εισάγονται αυτούσια σε μια ποικιλία λόγων, φτάνοντας στο σημείο να καταδικάσει την πρακτική αυτή ως δείγμα «ακραίας αδυναμίας», αφού αμβλύνει την ικανότητα του ρήτορα να προσαρμόζεται στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον της δικανικής διαδικασίας¹⁹⁶. Στο πέμπτο δε βιβλίο του *Institutio Oratoria* η διάκριση των τόπων από τους *loci communes* αντλεί χαρακτηριστικά από το κικερώνειο λεξιλόγιο: οι *loci communes* δεν θα πρέπει να συγχέονται με τους τόπους ως «θέσεις των επιχειρημάτων», ως κρυψώνες από τις οποίες αποσπά κανείς τα επιχειρήματα¹⁹⁷.

Όλα δείχνουν πως ο Χομπς αγνόησε τη διάκριση ανάμεσα στον *locus communis* και τον *τόπο* την οποία εισήγαγαν οι Λατίνοι θεωρητικοί. Ο τελευταίος, στην πραγματικότητα, ακολουθεί μια τάση –διαφαινόμενη ήδη από τα τέλη του δεκάτου έκτου αιώνα– ταύτισης των *τόπων* με τους *loci communes* (*commonplaces*, στη βιβλιογραφία της εποχής). Μια χαρακτηριστική εκδήλωση της εν λόγω τάσης αποτελεί η άνθηση την εποχή εκείνη ενός νέου είδους φιλολογικού είδους, του *cento*, που συνίστατο στην άθροιση παραθεμάτων τα οποία αντλούνταν από τα σημαντικότερα κλασικά έργα¹⁹⁸. Αυτές οι επιλεγμένες εκφράσεις κλασικών συγγραφέων κατέληξαν να χαρακτηριστούν ως *commonplaces*, εξέλιξη που αφαίρεσε από τον *τόπο* τη θεμελιώδη κενότητά του και προετοίμασε το έδαφος, στην περίπτωση του Χομπς και όχι μόνον, για την υποβάθμιση της ρητορικής και την εξομοίωσή της με την προκατάληψη. Στον *Λεβιάθαν*, συναντούμε αρκετά συχνά την μομφή απέναντι σε όσους «δέχονται οδηγίες από την αυθεντία των βιβλίων», αφού έτσι υιοθετούν λανθασμένες απόψεις απλών ανθρώπων, «σαν τον Αριστοτέλη, τον

¹⁹⁶ Quintilian, *Institutio Oratoria II*, with Eng. trans. Harold Edgeworth Butler, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge Mass., iv.27-29: «Quo quidem [...] summam videbantur mihi **infirmatatem** de se confiteri» (infirmas=αδυναμία)».

¹⁹⁷ Ο Κοϊντιλιανός γράφει σχετικά: «Locos appello non, ut vulgo nunc intelleguntur, in luxuriam et adulterium et similia, sed **sedes argumentorum**, in quibus latent, ex quibus sunt petenda». Βλ. Quintilian, *Institutio Oratoria*, Book 5, with Engl. trans. Harold Edgeworth Butler, Harvard University Press- William Heinemann London-Cambridge Mass., 1921 στο <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi1002.phi0015.perseus-eng1:10.20> [Ημερομηνία πρόσβασης: 16.03.2013]. Πρβλ. με τον ορισμό του *τόπου* στα κικερώνεια *Topica*: «[...] locum esse **argumenti sedem**» (Cicero, *Topica*, 8, 27). Η χρήση των *latent* και *petenda*, τα οποία αναφέρονται αντίστοιχα στις κρυψώνες και στην προσπάθεια που πρέπει να καταβάλλει κανείς προκειμένου να αποσπάσει τα επιχειρήματα από τις θέσεις τους, παραπέμπει ευθέως στις αντίστοιχες κικερώνειες περιγραφές.

¹⁹⁸ Σχετικά με το *cento* και την εμφάνιση της τάσης εξομοίωσης των *commonplaces* με σταθερές εκφράσεις, βλ. Skinner, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, σ. 118-119.

Κικέρωνα ή τον Θωμά τον Ακινάτη»¹⁹⁹. Τέτοιου είδους «βιαστικοί και αναπόδεικτοι συμπερασμοί, οι οποίοι προκύπτουν από τα παραδείγματα ή την αυθεντία των βιβλίων» δεν μπορεί παρά να αποσκοπούν στην εξαπάτηση²⁰⁰ αυτού που επιλέγει να «εγκαταλείψει τη φυσική του κρίση» και να αφεθεί στις γνώμες τέτοιων συγγραφέων²⁰¹.

Στο *De Cive* οι γνώμες των δασκάλων της ρητορικής χαρακτηρίζονται, ως επί το πλείστον, λανθασμένες²⁰², ενώ η ομιλία, που θέτει ως αφετηρία τέτοιου είδους γνώμες κι έχει ως τελικό σκοπό τη νίκη μέσω της χειραγώγησης των ανθρώπινων παθών, αντιδιαστέλλεται με τον λόγο, που ξεκινά από αληθείς αρχές και καταλήγει σε αληθή συμπεράσματα²⁰³. Στο *Elements of Law* συναντούμε ξανά τη μειωτική αναφορά στα γραπτά εκείνα που αναπτύσσονται ξεκινώντας από κοινές γνώμες «οι περισσότερες εκ των οποίων είναι λανθασμένες» και τα οποία, για τον λόγο αυτό, «αποτυγχάνουν να απομακρύνουν την αμφιβολία και τη διαμάχη από τα ερωτήματα τα οποία πραγματεύονται»²⁰⁴. Η κριτική στον αριστοτελικό ορισμό της αρετής ως μεσότητας²⁰⁵ είναι ένα ακόμη παράδειγμα που αναδεικνύει την απόφαση του Χομπς να συρρικνώσει μια εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία στο αποτέλεσμα της, δηλαδή την *inventio* σε ό,τι κατέληξε να χαρακτηρίζεται έως τις μέρες μας κοινός τόπος: σταθερές εκφράσεις γενικής αποδοχής²⁰⁶ ή για να παραμείνουμε στο εννοιολογικό σύμπαν του Χομπς, απλές γνώμες και συνεπώς, συνώνυμες του σφάλματος.

¹⁹⁹ *Leviathan*, IV.13.

²⁰⁰ Ο.π., XXV.12.

²⁰¹ Ο.π., V.22.

²⁰² *De Cive*, X.XI.

²⁰³ Ο.π., XII.XII.

²⁰⁴ *Elements of Law*, 13.3.

²⁰⁵ *Elements of Law*, 17.14: Ο Χομπς υπογραμμίζει την άντληση παρόμοιων ορισμών από τα έργα του παρελθόντος, οι οποίοι εξαιτίας του άκριτου τρόπου πρόσληψής τους «δεν είναι ιδιαίτερα πιθανό να είναι ορθοί».

²⁰⁶ Βλ. σχετικά με την επίθεση του Χομπς στην *inventio* και την υποβάθμιση της τελευταίας στο καθεστώς των *commonplaces* στο Skinner, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, σ. 257-267.

4. Η χομπσιανή γνωσιοθεωρία

Στο πέμπτο κεφάλαιο του *Λεβιάθαν* διαβάζουμε πως η ομιλία είναι η ευγενέστερη και πλέον χρήσιμη ανθρώπινη επινόηση²⁰⁷. Η διαπίστωση αυτή εκ πρώτης δύσκολα συμφιλιώνεται με τις επαναλαμβανόμενες αναφορές του Χομπς, στο ίδιο έργο, στα προβλήματα που αναδύονται από την ομιλία, όπως αυτά εκδηλώνονται στη μεταφορική χρήση των λέξεων και τη χρήση των σχημάτων λόγου, στην αμφισημία, στη σημασιακή αστάθεια και εν τέλει, στην αδυναμία συνεννόησης η οποία καταλήγει στη διαμάχη και τον εμφύλιο πόλεμο. Ας επιχειρήσουμε να εξηγήσουμε την εν λόγω αμφιθυμία κάνοντας την υπόθεση ότι ο Χομπς έχει κατά νου δύο διαφορετικά μοντέλα λόγου. Η πολιτική συγκυρία που υπαγόρευσε τη συγγραφή του *Λεβιάθαν* είναι για τον Χομπς η καταστροφική κατάληξη της επικράτησης μορφών λόγου και λογικότητας που, όπως δείξαμε, υποδέχτηκαν τη διαφορά και τη διαμάχη ως γενεσιουργό αίτιό τους. Ο *Λεβιάθαν*, επομένως, είναι πάνω από όλα ένα μεθοδολογικό маниφέστο σκοπός του οποίου είναι ο εξοβελισμός της διαμάχης από την κοινωνική οργάνωση· ένα θεωρητικό εγχείρημα που ενώ υποκρίνεται ότι γεννιέται *ex nihilo*, ουσιαστικά φιλοδοξεί να απαντήσει σε ένα προϋπάρχον γνωσιοθεωρητικό μοντέλο το οποίο διαμόρφωσε τη σκέψη του νεαρού Χομπς.

Συνεπώς, ας μην μας προβληματίσει η απουσία θεματοποίησης του αντίπαλου μοντέλου η οποία χαρακτηρίζει τη μεθοδολογική προσέγγιση του Χομπς: δεδομένου ότι δεν αναγνωρίζει τη διαμάχη ως μέθοδο, φαντάζει εντελώς λογικό το ότι δεν δίνει στην απάντησή του τα χαρακτηριστικά ευθείας αντιπαράθεσης. Ωστόσο, τα σημάδια των παρεμβάσεών του στο εννοιολογικό σύστημα του αναγεννησιακού μοντέλου είναι ανιχνεύσιμα και η αποκάλυψή τους καταδεικνύει ότι ο Χομπς σκέφτεται στον αντίποδα ενός κυρίαρχου λογικού συστήματος το οποίο επιδιώκει να ανατρέψει. Με την εξουδετέρωση της *inventio* και κατ' επέκταση, της *dispositio* –δεδομένου ότι στο πλαίσιο τόσο της κλασικής ρητορικής όσο και των επεξεργασιών του Αγκρίκολα και του Ράμους η επιλογή και η διάταξη του υλικού ήταν αφεχώριστες– ολοκληρώνει την αδρανοποίηση του λογικού μηχανισμού της

²⁰⁷ *Leviathan*, IV.1.

κλασικής ρητορικής, από την οποία το μόνο που ουσιαστικά απομένει είναι η *elocutio*, με άλλα λόγια η λέξις. Θα μπορούσαμε επομένως να συνοψίσουμε τον τρόπο εργασίας του Χομπς ως τακτική δύο κινήσεων. Η πρώτη εξαντλείται στη συρρίκνωση της διαφοράς στην αμφισημία²⁰⁸ μέσω της καταστροφής του λογικού μέρους της ρητορικής. Αρχικά, η αναγωγή της γνώμης στην εσφαλμένη χρήση ή σύνδεση των λέξεων, εν συνεχεία η αναδίπλωση της αμφιβολίας στο εσωτερικό της συνείδησης και ο ορισμός της ως εναλλαγή γνωμών, και τέλος η εξομοίωση των τύπων με την προκατάληψη είναι μια σειρά από κινήσεις με ένα κοινό χαρακτηριστικό: όλες παραπέμπουν σε κάποιον τύπο απόκλισης από την ταυτότητα του νοήματος νοούμενη ως ορθή (και για τον λόγο αυτό, *μία*) νοηματοδότηση και διάταξη των όρων και προαναγγέλλουν την αποκατάσταση του λάθους. Η δεύτερη κίνηση συνιστά μια τρόπον τινά θεραπευτική παρέμβαση. Η εξομοίωση της διαφοράς με την αμφισημία υπαγορεύει ότι ο έλεγχος της διαφοράς θα γίνει πλέον στο επίπεδο των λέξεων και των συνδέσεών τους. Ο Χομπς θα καταστήσει αφενός τη λέξιν το στοιχειώδες σωματίδιο του συστήματός του και αφετέρου τους ορισμούς και τη διάταξη των λέξεων το ουσιώδες χαρακτηριστικό της επιστημονικής μεθόδου που εισηγείται. Η πρώτη κίνηση ριζικής επέμβασης στα γνωσιακά χαρακτηριστικά του αναγεννησιακού πεδίου του λόγου συμπληρώνεται από τη δόμηση μιας γνωσιοθεωρίας στο πλαίσιο της οποίας θα ανασηματοδοτηθεί όχι μόνο η ίδια η έννοια του λόγου, αλλά και αυτές της μεθόδου, της γνώσης και της αλήθειας²⁰⁹.

²⁰⁸ Βλ. σχετικά με τη συρρίκνωση της διαφοράς στην αμφισημία στο Μπασάκος, «Ambiguitas instead of ambigere; or what has become of *inventio* in Hobbes», σ. 28 κ.έ.

²⁰⁹ Συνοψίζοντας την υπόθεση εργασίας που πραγματοποιήσαμε σε αυτό το σημείο, θα λέγαμε ότι όπως η κίνηση αναδίπλωσης της αμφιβολίας στο εσωτερικό της συνείδησης εξασφάλισε μια στοιχειώδη δυνατότητα ελέγχου της διαφοράς, κατά παρόμοιο τρόπο, μέσω της αναγωγής της διαφοράς στην αμφισημία, ο Χομπς επιτυγχάνει να εξασφαλίσει αποτελεσματικότερη επέμβαση σε ένα πιο περιορισμένο πεδίο. Ο έλεγχος κι η τελική εξάλειψη της διαφοράς προϋποθέτουν τον εντοπισμό και την περιχαράκωσή της.

4.1 Ο λόγος ως σύστημα λέξεων και η γέννηση μιας νέας μεθόδου

Οι κινήσεις περιστολής της διαφοράς και η τελική εγκύπτωσή της στη λέξη είναι ενδείξεις της γοητείας που φαίνεται να ασκεί στη σκέψη του Χομπς το πρότυπο των φυσικών επιστημών. Εάν η διαφορά ορίζεται ως ελάττωμα μιας στοιχειώδους μονάδας –οι διορθωτικές παρεμβάσεις πάνω στην οποία στοχεύουν στο να αποκαταστήσουν τον λόγο ως σύνολο– τότε αρχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε τον τρόπο σχεδιασμού της έννοιας του λόγου στο χομπσιανό μοντέλο: κατά το παράδειγμα της διάταξης φυσικών σωμάτων στο χώρο σύμφωνα με προκαθορισμένους κανόνες. Η αντιστοιχία αρχίζει ήδη να διαγράφεται στα πρώτα κεφάλαια του *Λεβιάθαν*, όπου ο λόγος χαρακτηρίζεται ως αποτέλεσμα *εργασίας (industry)* η πρόοδος της οποίας εξασφαλίζει τη μετάβαση από τα αρχικά *στοιχεία* (ονόματα) στην τελική «γνώση όλων των συνεπειών των ονομάτων»²¹⁰. Η έμφαση στον λόγο ως επίκτητο γνώρισμα του ανθρώπου προαναγγέλλει την ανάγκη μιας *μεθόδου*²¹¹. Η ομιλία περί μεθόδου γίνεται με αναφορά στο ιδανικό πρότυπο επιστήμης. Ο Χομπς αντιδιαστέλλει τη συνήθεια των φιλοσόφων του παρελθόντος να αγνοούν τη σημασία των ορισμών ως αφετηρία του συλλογισμού με τη *μέθοδο* που έχει χρησιμοποιήσει μόνο η επιστήμη της γεωμετρίας· αυτή εξασφαλίζει τον αδιαμφισβήτητο χαρακτήρα των συμπερασμών της λόγω του ότι εκκινεί από ορισμούς, οι οποίοι καθορίζουν το *σημαίνει* των λέξεων²¹². Στο *De Cive* η παράθεση των εναρκτήριων βημάτων της μεθόδου συνοδεύεται από τη δικαιολόγησή της, με άλλα λόγια την περιγραφή του σκοπού της:

Επομένως η μέθοδος, σύμφωνα με την οποία εκκινούμε από ορισμούς και από τον αποκλεισμό κάθε αμφισημίας, είναι κατάλληλη μόνο για αυτούς που δεν αφήνουν χώρο για αντίθετα επιχειρήματα²¹³.

²¹⁰ *Leviathan*, V.17: Προς επίρρωση της υπόθεσής μας που θέλει τον Χομπς να σκέφτεται με όρους των φυσικών επιστημών, υπογραμμίζουμε την αναφορά στις λέξεις ή ονόματα ως αφετηρία του λόγου με τον όρο *elements*.

²¹¹ Το ίδιο.

²¹² *Leviathan*, V.7. Η αναγωγή της γεωμετρίας σε επιστημονικό πρότυπο θα οδηγήσει τον Χομπς στην ταύτιση της μεθόδου της με αυτήν της φιλοσοφίας (Ο.π., XLVI.1).

²¹³ *De Cive*, II.I.

Σκοπός της μεθόδου είναι η εξαφάνιση της δυνατότητας του *αντιλέγειν*. Το αίτιο της γέννησης αντίθετων επιχειρημάτων δεν είναι παρά η αμφισημία των λέξεων, αφού, ακολουθώντας το παραπάνω απόσπασμα, προκειμένου να μην αφήσει κανείς χώρο στην αντιλογία οφείλει προηγουμένως να έχει αποκλείσει την πιθανότητα αμφισημίας των όρων που χρησιμοποιεί. Η *ύλη (materia)* του χομπσιανού λόγου γίνεται η λέξη, ενώ στη θέση μιας μεθόδου «για να συλλογίζομαστε προς αντίθετες κατευθύνσεις» εγκαθίσταται ένα κοινό και ομοιόμορφο συλλογιστικό πρότυπο με αφετηρία κοινά αποδεκτές σημασίες.

Εάν, συνεπώς, ο Χομπς πρόκειται να αρχίσει από τις λέξεις πρέπει να διασφαλίσει ότι αυτές δεν θα μεταφέρουν την αναπόφευκτα αμφίσημη φύση τους σε μεγαλύτερες μονάδες λόγου²¹⁴. Με άλλα λόγια, θεωρεί αναγκαίο να τις «αποκαθάρει από την αμφισημία»²¹⁵ και να τις καταστήσει μονοσήμαντες. Σε αυτή τη λογική υπακούει η εχθρότητά του για τις μεταφορές τις οποίες κατατάσσει στις περιπτώσεις των καταχρήσεων του λόγου (*abuses of speech*): το να μιλά κανείς μεταφορικά, για τον Χομπς σημαίνει να χρησιμοποιεί τις λέξεις με διαφορετικό τρόπο από τον κοινώς παραδεδομένο²¹⁶. Οι αμφίσημες λέξεις και οι λέξεις χωρίς νόημα μοιράζονται το ίδιο χαρακτηριστικό με τις μεταφορές: αποτελούν αποκλίσεις από μια κοινή συμφωνία πάνω στη χρήση των λέξεων, ενώ οι συλλογισμοί που τις χρησιμοποιούν «οδηγούν σε διαμάχη, εξέγερση ή ασέβεια»²¹⁷. Τέτοιου είδους λέξεις δεν είναι αντιστοιχισμένες με ορισμούς και γεννούν «όλες τις λανθασμένες και ανόητες θεωρίες», τις οποίες συναντά αυτός που εμπιστεύεται την αυθεντία των βιβλίων²¹⁸. Μέσα από την αναφορά στην απόκλιση, τη δισημία, τη διαμάχη και την αυθεντία των κλασικών είναι δυνατό να ακούσουμε τον απόηχο της αμφισβητησιακής ρητορικής του *in utramque partem disputare* και να την αναγνωρίσουμε ως αίτιο της ανάδυσης μιας νέας έννοιας λόγου απαλλαγμένου από την αποσταθεροποιητική δράση της μερικότητας, όπως αυτή εκδηλώνεται στις

²¹⁴ *Leviathan*, XXVI.26: Ο Χομπς γράφει πως όλες οι λέξεις, χρησιμοποιούμενες είτε ως έχουν είτε με μεταφορικό τρόπο, είναι αμφίσημες εκ του φυσικού τους και για το λόγο αυτό μπορούν να έχουν πολλές σημασίες στο πλαίσιο των επιχειρημάτων.

²¹⁵ Ό.π., V.20.

²¹⁶ Ό.π., IV.4 και V.14.

²¹⁷ Ό.π., V.20.

²¹⁸ Ό.π., IV.13.

«ασαφείς, συγκεχυμένες και αμφίσημες εκφράσεις [...] και όλους τους μεταφορικούς λόγους που τείνουν να εξάπτουν τα πάθη»²¹⁹:

Διότι ενώ η φύση αυτού που συλλαμβάνουμε είναι η ίδια, η ποικιλία των τρόπων που το προσλαμβάνουμε, εξαιτίας διαφορών στην ιδιοσυστασία του σώματος και προκαταλήψεων της γνώμης, δίνει σε κάθε πράγμα τη χροιά των διαφορετικών παθών μας. ...[οι λέξεις] πέραν του ό,τι σημαίνουν από τη φύση τους, αποκτούν επίσης μια σημασία ανάλογα με τη φύση, τη διάθεση και το συμφέρον του ομιλητή. Κάτι που συμβαίνει με τα ονόματα των αρετών και των φαυλοτήτων. Γιατί ο ένας αποκαλεί σοφία αυτό που ο άλλος αποκαλεί φόβο. Και σκληρότητα, αυτό που ο άλλος αποκαλεί δικαιοσύνη. Ασωτία αυτό που ο άλλος αποκαλεί γενναιοδωρία και σοβαρότητα ό,τι ο άλλος αποκαλεί ανοησία²²⁰.

Η λέξη (ή το όνομα) αποτελεί συμπύκνωση του ορισμού δεδομένου ότι ο ορισμός δεν είναι παρά «η εξήγηση ενός σύνθετου ονόματος μέσω της ανάλυσής του»²²¹. Επομένως, οι καθολικώς αποδεκτοί ορισμοί²²² (ως αναλυτικές εκφράσεις της λέξης) θα αποτελέσουν, ουσιαστικά, το σημείο εκκίνησης της χομπσιανής θεωρίας του λόγου. Ένας ορισμός, επαναλαμβάνει επίμονα ο Χομπς, δεν είναι παρά η σταθεροποίηση των σημασιών των λέξεων²²³. Συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο *Περί Μεθόδου* του *De Corpore* θα δούμε να παρατίθενται όλοι οι λόγοι που δικαιολογούν την επιλογή των ορισμών ως εναρκτήριων σημείων της χομπσιανής γνωσιοθεωρίας. Ας δείξουμε ιδιαίτερη προσοχή στο σχόλιο που συνοδεύει την πρώτη ιδιότητα των ορισμών, δηλαδή την απάλειψη της αμφισημίας: οι ορισμοί, γράφει ο Χομπς, απαλλάσσουν επιπλέον «από όλο αυτό το πλήθος των διακρίσεων, οι οποίες χρησιμοποιούνται από αυτούς που νομίζουν ότι είναι δυνατό να μάθουν φιλοσοφία μέσω της διαμάχης»²²⁴. Το εν λόγω απόσπασμα δεν αφήνει αμφιβολία

²¹⁹ Ό.π., XXV.12. Σχετικά με τη διάσταση ανάμεσα στις λέξεις χωρίς νόημα ως σημεία αυτοεξαπάτησης και τις μεταφορές ως μέσο εξαπάτησης των άλλων βλ. στο Feldman, σ.25-6.

²²⁰ Ό.π., IV.24.

²²¹ Hobbes, *De Corpore*, 6.15: Κατά την περιγραφή της σχέσης ονόματος-ορισμού ο Χομπς σημειώνει πως οι ορισμοί πρέπει να θεωρηθούν πρότεροι των ονομάτων, περιγράφοντάς τους ως το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας προοδευτικής σύνθεσης μερών σε ένα όλον, που δεν είναι άλλο από το όνομα. Ο Χομπς δίνει το παράδειγμα του ορισμού του τετραγώνου ως σύνθεση των επιμέρους όρων τετράπλευρος, ισόπλευρος, ορθογώνιος. Η έκδοση αναφοράς είναι Hobbes, *De Corpore* στο *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*, vol. I, ed. W. Molesworth, John Bohn, Henrietta Street, Covent Garden, London 1839.

²²² *Leviathan*, XXXII.1.

²²³ Ό.π., IV.12, V.4 και V.8.

²²⁴ *De Corpore*, 6.15.

όσον αφορά τον αντιρητορικό χαρακτήρα της χομπσιανής θεωρίας του λόγου, υπό την έννοια ότι η τελευταία κατασκευάζεται υπενθυμίζοντας σταθερά την αντιπαλότητά της με το αναγεννησιακό ρητορικό μοντέλο. Θα ανιχνεύαμε ενδεχομένως εύκολα αυτή την αντιπαλότητα εάν αντιπαραβάλαμε το παραπάνω σχόλιο στη *Θεωρία των Στάσεων* και πιο συγκεκριμένα, στη στάση του *ορισμού*. Η τοπική της στάσης του *ορισμού*, όπως αποτυπώνεται στο έργο του Ερμογένη, περιλαμβάνει ως ένα από τα βασικά *Κεφάλαιά της* (με άλλα λόγια, ως βασικό *τόπο*) τον *ανθορισμό*, δηλαδή τη δυνατότητα διατύπωσης εναλλακτικού ορισμού ως απάντηση στον ορισμό της πράξης τον οποίο διατυπώνει ένας εκ των αντιδίκων²²⁵. Στο *De Inventione* ο Κικέρων παραθέτει τεχνικές λεπτομέρειες της διαδικασίας περιγράφοντας τον *ανθορισμό* ως απόπειρα υπονόμησης της εγκυρότητας του ορισμού²²⁶. Στη *Θεωρία των Στάσεων*, η νομιμοποίηση της διαμάχης περί του ορισμού μιας πράξης θεμελιώνεται στην παραδοχή ότι «τα γεγονότα παρουσιάζονται με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικούς ανθρώπους και για τον λόγο αυτό, διαφορετικοί άνθρωποι τα περιγράφουν με διαφορετικούς όρους»²²⁷. Η αντίθεση των δυο μοντέλων διαγράφεται στο σημείο αυτό με εντυπωσιακό τρόπο. Στο πλαίσιο του χομπσιανού παραδείγματος παρόμοια δυνατότητα αμφισβήτησης δεν υπάρχει. Αντιθέτως, ο ορισμός λειτουργεί αναπαραστατικά, κατασκευάζοντας ένα καθολικώς αποδεκτό όνομα του αναφερόμενου κι εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη μεταφορά μιας συγκεκριμένης και καθολικώς αποδεκτής νοητικής εικόνας του²²⁸. Με αυτόν τον τρόπο, λειτουργεί όχι απλώς ως μέσο αντιστοίχισης των επιπέδων σκέψης και ομιλίας, αλλά και ως όχημα μεταφοράς της ομοιομορφίας από το ένα επίπεδο στο άλλο: οι ακολουθίες των νοητικών συλλήψεων

²²⁵ Heath, σ. 43-4: Ο Ερμογένης εξετάζει το παράδειγμα της τυραννοκτονίας και αντιπαραβάλλει στον κλασικό ορισμό της λέξης (φόνος του τυράννου) μια περίπτωση *ανθορισμού* (αντίθετου ορισμού) σύμφωνα με την οποία ο όρος *τυραννοκτονία* αναφέρεται σε οποιαδήποτε πράξη θέτει τέλος στην τυραννία, χωρίς αυτή απαραίτητα να περιλαμβάνει τον φόνο.

²²⁶ *De Inventione* II, xvii.53-54: Ένας τρόπος αμφισβήτησης του ορισμού μιας λέξης είναι η ανάδειξη του διαφορετικού τρόπου χρήσης της στο πλαίσιο του καθημερινού προφορικού ή γραπτού λόγου.

²²⁷ *De Inventione* I, viii.11: Ο Κικέρων παραθέτει το παράδειγμα της κλοπής ενός ιερού αντικειμένου από έναν ιδιωτικό χώρο και θέτει το ερώτημα του χαρακτηρισμού της πράξης: πρόκειται για κλοπή ή για ιεροσυλία;

²²⁸ «the definition] gives an universal notion of the thing defined, representing a certain universal picture thereof, not to the eye, but to the mind. For as when one paints a man, he paints the image of some man; so he, that defines the name man makes a representation of some man to the mind». *De Corpore*, 6.15.

μετατρέπονται σε ακολουθίες των ονομάτων.²²⁹ Οι ορισμοί για τον Χομπς ισοδυναμούν με αρχές (*principles*) και η σύνολη διαδικασία της απόδειξης (*demonstration*) συνίσταται στη σύνδεση των προτάσεων-ορισμών σε συλλογισμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους οδηγούν στο τελικό συμπέρασμα²³⁰.

Οι εν λόγω όροι αντλούνται από το λεξιλόγιο των φυσικών επιστημών. Ο ορισμός της επιστήμης (*science*) ως υποθετικής γνώσης (*conditional knowledge*)²³¹ αναδεικνύει περαιτέρω τον επιστημονικό χαρακτήρα του χομπσιανού λόγου. Διότι, το να γνωρίζει κανείς με υποθετικό τρόπο σημαίνει να γνωρίζει «[τις ακολουθίες] του ονόματος ενός πράγματος με ένα άλλο όνομα του ίδιου πράγματος»²³². Ο ορισμός της υποθετικής γνώσης ή επιστήμης ως γνώσης της ακολουθίας των λέξεων²³³ καταδεικνύει ότι η παραγωγή του λόγου γίνεται εντός ενός δεσμευτικού πλαισίου το οποίο υπαγορεύει τον τρόπο μετάβασης από το ένα όνομα στο επόμενο με τη χρήση ενός συνόλου «γενικών και αλάνθαστων κανόνων»²³⁴ βάσει των οποίων σχεδιάζεται με ακρίβεια η μεταφορά της αλήθειας από τις αρχές-ορισμούς στο τελικό συμπέρασμα. Η απόπειρα εξομοίωσης των λέξεων με τους αριθμούς²³⁵ αποκαλύπτει μια έννοια λόγου ως σύστημα σημείων, όπου η αξία καθενός από αυτά –κατ’ αναλογία με τους αριθμούς– καθορίζεται από τη θέση που αυτό κατέχει στο σύστημα, με άλλα λόγια από τη σχέση του με τα άλλα σημεία. Σε απόλυτη αντιστοιχία με τους κανόνες που διέπουν τις αριθμητικές πράξεις, η ομιλία ανάγεται σε προσθαφαιρέσεις των λέξεων, των προτάσεων και εν τέλει των συλλογισμών²³⁶. Στο *De Corpore* συναντούμε διατυπωμένη ρητά την αναγωγή του

²²⁹ *Leviathan*, IV.9.

²³⁰ *De Corpore*, 6.16.

²³¹ Όταν ο Χομπς αντιστοιχίζει την επιστήμη με τη γνώση αναφέρεται σε ό,τι αποκαλεί υποθετική μορφή γνώσης (*conditional knowledge*). Ο επιθετικός προσδιορισμός εν προκειμένω δεν παραπέμπει στο *probabile* που συναντήσαμε στο αναγεννησιακό μοντέλο, αντιθέτως υποδεικνύει τον ντετερμινιστικό τρόπο εργασίας στο χομπσιανό μοντέλο. Με άλλα λόγια, ο όρος **υποθετική** αναφέρεται στη «γραμματική μορφή της πρότασης» και δηλώνει «ότι εάν κάτι συμβαίνει, τότε κάτι άλλο ακολουθεί με αναγκαίο τρόπο». Βλ. Martinich, *Hobbes*, Routledge, New York & London 2005, σ. 155-156 και *Leviathan*, IX.1.

²³² *Leviathan*, VII.3.

²³³ Ό.π., VII.4.

²³⁴ Ό.π., XIII.2: «[...] that skill of proceeding upon general and infallible rules, called science».

²³⁵ Ό.π., IV.10 και Lev. IV.13: Ο Χομπς αποτυπώνει τη σχέση λέξης-αριθμού γράφοντας «but the use of words in registering our thoughts, is in nothing so evident as in numbering», ενώ λίγο παρακάτω συνεχίζει ως εξής: «For words are wise men’s counters, they do but reckon by them».

²³⁶ Ό.π., V.1 και V.2.

συλλογίζεσθαι –και κατ’ επέκταση της ομιλίας– σε μια μηχανική διαδικασία αριθμητικού υπολογισμού. Είναι χρήσιμο να σταθούμε στο πρωτότυπο κείμενο και στη φράση του Χομπς «*By ratiocination, I mean computation*»²³⁷, διότι μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε καλύτερα το επιχείρημα εξομοίωσης του λόγου με τον αριθμητικό υπολογισμό. Εάν επιστρέψουμε στον *Λεβιάθαν*, η έρευνα της ετυμολογικής προέλευσης του *συλλογισμού* (ratiocination) συνδέει την εν λόγω έννοια με τους *χρηματικούς λογαριασμούς* (rationes) και τον *υπολογισμό* (ratiocinatio), ένδειξη κατά τον Χομπς ότι οι Λατίνοι «επέκτειναν την έννοια *ratio* (λόγος στα ελληνικά), ώστε να συμπεριλάβει τη δυνατότητα λογαριασμού οποιωνδήποτε πραγμάτων»²³⁸. Ο Χομπς ανάγει τον λόγο σε μια τυπική διαδικασία εκτέλεσης προκαθορισμένων κινήσεων, εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο μια απομαγευμένη εκδοχή του, αφού «απεικονίζει τον λόγο ως μια πεζή άσκηση, ανάλογη με τη μέτρηση»²³⁹. Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να εκλάβει την αναγωγή του λόγου σε ζήτημα απλής δεξιότητας και συνεπώς εκμάθησης ως προάγγελμα του καντιανού *sapere aude*. Στην πραγματικότητα, ο Χομπς σκέφτεται διαφορετικά: Αντί να αποτελεί μια ανάδειξη του λόγου ως κοινής δυνατότητας, η πρότασή του αναγγέλλει τη συρρίκνωση της ομιλίας σε μια πρακτική αυτοματισμού, στο πλαίσιο της οποίας ένα σώμα κανόνων υποδεικνύει τις «διαδρομές» από τα αρχικά στα τελικά στοιχεία. Κοινώς, αντί να εγκαθιδρύει μια γενική *ικανότητα για λόγο*, ο Χομπς εισάγει την ομοιομορφία στον λόγο, έναν λόγο που μιλιέται από όλους με τον ίδιο τρόπο²⁴⁰.

²³⁷ *De Corpore*, 1.2.

²³⁸ *Leviathan*, IV.14. Επίσης, στο *De Corpore*, 1.3: «We must not therefore think that computation, that is, ratiocination, has place only in numbers, as if man were distinguished from other living creatures (which is said to have been the opinion of Pythagoras) by nothing but the faculty of numbering; for magnitude, body, motion, time, degrees of quality, action, conception, proportion, speech and names (in which all the kinds of philosophy consist) are capable of addition and subtraction», ενώ παρακάτω στην ίδια παράγραφο αντιστοιχίζει το συλλογίζεσθαι με τα compute, reason και reckon.

²³⁹ Αυτή η απογύμνωση του λόγου από οποιοδήποτε μυστήριο μέσω της αναγωγής του σε μια μηχανική διαδικασία συνιστά, κατά τον Pettit, μια χαρακτηριστική τομή σε σχέση με την παραδοσιακή στη Δυτική σκέψη θεώρηση του λόγου ως «πηγή φωτός και έμπνευσης». Βλ. σχετικά Philip Pettit, *Made with Words. Hobbes on Language, Mind, and Politics*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2008, σ. 44. Έτσι, στο χομπσιανό corpus: «[...] the light of human minds is perspicuous words», και οι «διαυγείς» λέξεις είναι αντιστοιχισμένες με ορισμούς (*Leviathan*, V.20.)

²⁴⁰ Elizabeth Sauer, *Barbarous Dissonance and Images of Voice in Milton's Epics*, McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston 1996, σ. 40.

4.2 Αλήθεια και γλώσσα

Η απάντηση στο ζήτημα της αλήθειας δίνεται ήδη στα πρώτα κεφάλαια του *Λεβιάθαν*, όπου διαβάζει κανείς ότι αυτή συνίσταται στην ορθή διάταξη των ονομάτων²⁴¹. Αντίστροφα, η ορθή διάταξη διασφαλίζει τη μεταφορά της αλήθειας από τις αρχικές προτάσεις στο τελικό συμπέρασμα²⁴². Στο εικοστό πέμπτο κεφάλαιο του ίδιου έργου διαβάζουμε για την ανάγκη παρουσίασης της αλήθειας με μια μορφή ομιλίας της οποίας χαρακτηριστικά είναι η αυστηρή λογική και η χρήση της κατάλληλης γλώσσας²⁴³. Προκειμένου να κατανοήσουμε τι επιδιώκει ο Χομπς με την εισαγωγή του όρου «γλώσσα» θα χρειαστεί, επιπλέον, να κατασκευάσουμε μια ενδιαφέρουσα συγκριτική παράθεση. Παραμένοντας στο *Λεβιάθαν*, διαβάζουμε ότι «το αληθές και το ψευδές είναι ιδιότητες της ομιλίας και όχι των πραγμάτων»²⁴⁴. Εάν μεταφερθούμε στο *Elements of Law* θα συναντήσουμε την ίδια παραδοχή, ελαφρώς παραλλαγμένη. Εκεί ο Χομπς περιγράφει τη διαδικασία του συλλογισμού, η οποία εκκινεί από τις λέξεις, ως το γνώρισμα που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα συμπληρώνοντας ότι το αληθές και το ψευδές σχετίζονται με τις προτάσεις και τη γλώσσα²⁴⁵. Η αντιστοιχία ξεπροβάλλει με σαφήνεια: η ομιλία αλλά και η αλήθεια²⁴⁶ έχουν να κάνουν με τις προτάσεις και τη γλώσσα. Δείξαμε προηγουμένως ότι το όνομα δεν είναι παρά η συνεπτυγμένη μορφή του ορισμού (ή διαφορετικά, ο ορισμός είναι η εξήγηση ενός ονόματος δια της ομιλίας) ο δε ορισμός δεν είναι παρά μια πρόταση²⁴⁷. Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως η μεν αλήθεια ανάγεται σε ζήτημα διάταξης των στοιχειωδών σωματιδίων (ονομάτων) και των μεγαλύτερων σχηματισμών (προτάσεων) που προκύπτουν από αυτά, η δε έννοια της διάταξης των εν λόγω στοιχείων περιγράφεται από αυτήν της γλώσσας. Συνεπώς, εφόσον η αλήθεια κατοικεί στη γλώσσα, αυτό σημαίνει ότι η λογικότητα

²⁴¹ *Leviathan*, IV.12.

²⁴² Ό.π., V.4.

²⁴³ Ό.π., XXV.12: «[...] in such form of speech, as may make the truth most evidently appear; that is to say, with as firm ratiocination, as significant and proper language».

²⁴⁴ Ό.π., IV.11: «For true and false are attributes of speech, not of things».

²⁴⁵ *Elements of Law*, 5.13: «For true and false are things not incident to beasts, because they adhere to propositions and language».

²⁴⁶ Δεδομένου ότι η αλήθεια ταυτίζεται με την αληθή πρόταση: «[...] for, truth, and a true proposition, is all one» γράφει ο Χομπς στο *Elements of Law* (5.10) και στο *De Cive* (XVIII.IV): «Truth is the same with a true Proposition».

²⁴⁷ *De Corpore*, 6.14: «the definition of it [a name] can be nothing but the explication of that name by speech» και «[definition] it is a proposition».

στον Χομπς διέπεται από τους κανόνες που ρυθμίζουν τη γλώσσα (τι είναι όνομα, τι είναι πρόταση), ή για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, εφόσον οι κανόνες της γλώσσας ορίζουν τι είναι δυνατό να διατυπωθεί, οι ίδιοι κανόνες θα ορίζουν και τι είναι διανοητό. Εάν στο κικερώνειο υπόδειγμα η προσέγγιση της αλήθειας γινόταν μέσω της διαμάχης, στη χομπσιανή κατασκευή η κατάκτηση της αλήθειας διασφαλίζεται από την υιοθέτηση των αυστηρών γλωσσικών κανόνων²⁴⁸.

Το ζήτημα της μορφής και της διάταξης του λόγου θεματοποιείται και στο πλαίσιο των αναγεννησιακών επεξεργασιών της έννοιας, εντούτοις με διαφορετικό τρόπο. Στο *De Inventione Dialectica*, ο Αγκρίκολα επικαλείται μάλλον με δισταγμό την έννοια της μορφής του λόγου προκειμένου να αναφερθεί στην ανάγκη διάταξης του υλικού το οποίο έχει επιλεχθεί μέσω της διαδικασίας της *inventio*, με άλλα λόγια στην κατασκευή του επιχειρήματος²⁴⁹. Προχωρά όμως σε μια πολύ σημαντική επισήμανση στην προσπάθειά του να σκεφτεί τεχνικά ζητήματα που αφορούν τη *διάταξη* (*dispositio*). Διατηρώντας τον διστακτικό τόνο αναφέρεται στην ανάγκη κατάληξης σε «μια κάποια μορφή», την οποία θα πρέπει να λάβει το υλικό που έχει παραδώσει η *εύρεση*, την ίδια όμως στιγμή αναγνωρίζει ότι η εν λόγω μορφή δεν μπορεί να είναι μία και κατάλληλη για κάθε υπόθεση²⁵⁰. Η διαπίστωσή του βρίσκεται σε απόλυτη αντιστοιχία, όπως σημειώνει, με την περιορισμένη επεξεργασία του θέματος της *διάταξης* στο πλαίσιο της κλασικής ρητορικής. Αναφέρεται, επιπλέον, στην πεποίθηση του Κοϊντιλιανού σύμφωνα με την οποία το ζήτημα της διάταξης δεν μπορεί να υπόκειται σε προκαθορισμένους κανόνες, αλλά αντιθέτως οφείλει να προσαρμόζεται στις εκάστοτε συνθήκες παραγωγής του λόγου²⁵¹. Αρκεί να θυμίσουμε ότι το αναγεννησιακό πεδίο του λόγου σημαδεύτηκε από μια χαρακτηριστική άνθιση της έρευνας γύρω από τις συνθήκες εγκυρότητας

²⁴⁸ *De Corpore*, 6. 13: Εάν σκοπός της επιστήμης είναι η αλήθεια, τότε αυτή ισοδυναμεί με μια διαδικασία απόδειξης των αιτιών των πραγμάτων. Έτσι, «the end of science is the demonstration of the causes and generations of things; which if they be not in the definitions, they cannot be found in the conclusion of the first syllogism, that is made from those definitions; and if they be not in the first conclusion, they will not be found in any further conclusion deduced from that».

²⁴⁹ McNally, «Rudolph Agricola's *de inventione dialectica libri tres*: A translation of selected chapters», σ. 403: Ο McNally αποδίδει αυτόν τον δισταγμό με τη φράση «some sort of form (for the argument which was discovered)».

²⁵⁰ Ό.π., σ. 421.

²⁵¹ Το ίδιο.

του επιχειρήματος, και ενθάρρυνε, μεταξύ άλλων, τον πειραματισμό γύρω από μορφές διάταξης απομακρυσμένες από τον τυπικό συλλογισμό²⁵², με κύριους εισηγητές της κίνησης τους Αγκρίκολα και Βάλλα²⁵³. Στο πλαίσιο αυτό, η μορφή του λόγου θεωρείται ως ένα δυναμικό χαρακτηριστικό που υφίσταται εκείνες τις μεταβολές οι οποίες εξυπηρετούν, σε κάθε περίπτωση, τον κύριο σκοπό του λόγου, δηλαδή τη μεγαλύτερη δυνατή πειστικότητα. Με άλλα λόγια, η μορφή του λόγου γίνεται ένα (και μάλιστα, όχι το σημαντικότερο) από τα στοιχεία που καθορίζουν την αποτελεσματικότητά του²⁵⁴.

Η ισχυρή αντίθεση με τον χομπσιανό υπόδειγμα έγκειται στο ότι ο Αγκρίκολα εκλαμβάνει τον λόγο ως ένα σύνθετο φαινόμενο το οποίο αναλύει σε τρεις βασικές λειτουργίες: Σκοπός του λόγου είναι να διδάσκει (*docere*), να συγκινεί (*movere*) και να ευχαριστεί (*delectare*)²⁵⁵. Όταν αναφέρεται στην πρώτη λειτουργία της διδασκαλίας, την προεξάρχουσα σημασία της οποίας υπογραμμίζει, εννοεί δύο ξεχωριστά πράγματα: αφενός μια εκδοχή διδασκαλίας με αποκλειστικώς εξηγητικό χαρακτήρα την οποία ταυτίζει με την *κατανόηση*²⁵⁶ και αφετέρου μια δεύτερη περίπτωση διδασκαλίας η οποία αφορά την *πειθώ*. Ο Αγκρίκολα επιμένει ιδιαίτερα σε αυτή τη δεύτερη εκδοχή την οποία συσχετίζει περαιτέρω με την *απόδειξη*²⁵⁷. Εάν μεταφερθούμε στο χομπσιανό μοντέλο, οι κύριες χρήσεις του λόγου συνίστανται στην καταγραφή των πραγμάτων που μαθαίνουμε, την μετάδοση της γνώσης (δηλαδή, τη διδασκαλία και τη συμβουλή), τη γνωστοποίηση των προθέσεών μας σε τρίτους και τέλος, τη δημιουργία ευχαρίστησης²⁵⁸. Όσον αφορά τη διδασκαλία (*teaching*), ο Χομπς την περιγράφει ως μια κατάσταση νοητικής συμμετρίας

²⁵² Jardine, «Lorenzo Valla and the Intellectual Origins of Humanist Dialectic», σ. 145, υποσημ. 10.

²⁵³ McNally, «Rudolph Agricola's de inventione dialectica libri tres: A translation of selected chapters», σ. 404.

²⁵⁴ Ας σημειωθεί ότι όταν οι αναγεννησιακοί θεωρητικοί συζητούν για τη μορφή του λόγου και τη διάταξη των μερών του λόγου εννοούν διαφορετικά μέρη του λόγου από αυτά στα οποία αναφέρεται ο Χομπς, δηλαδή δεν αναφέρονται στη λέξη και την πρόταση, αλλά στα συνολικά επιμέρους επιχειρήματα που συγκροτούν τον λόγο.

²⁵⁵ Ό.π., σ. 395.

²⁵⁶ Το ίδιο: Στη μετάφραση του Mc Nally αποδίδεται ως understanding.

²⁵⁷ Ό.π., σ. 413: Βάσει της δεύτερης και κύριας, κατά τον Αγκρίκολα, εκδοχής της διδασκαλίας ως παραγωγής πειθούς γίνεται κατανοητός ο συσχετισμός διδασκαλίας-πειθούς-απόδειξης, όπως αποδίδεται στον ορισμό της λειτουργίας της ομιλίας, η οποία δεν είναι άλλη από: «[...] το να αποδεικνύεις, δηλαδή το να διδάσκεις ή εάν προτιμούμε, το να μιλάς πειστικά».

²⁵⁸ *Leviathan*, IV.3.

ανάμεσα στον δάσκαλο και το μαθητή, η οποία επιτυγχάνεται με την καθοδήγηση του διδασκόμενου προς τη γνώση μέσω της οδού δια της οποίας αυτή αποκτήθηκε (δηλαδή, την αποδεικτική οδό του δασκάλου)²⁵⁹. Εν συνεχεία, ταυτίζει τη διδασκαλία με την *απόδειξη* (*demonstration*), την οποία ορίζει ως «τον συλλογισμό ή την ακολουθία συλλογισμών, οι οποίοι εκκινούν και εξελίσσονται από τους ορισμούς των ονομάτων στο τελικό συμπέρασμα»²⁶⁰. Τέλος, η ίδια η έννοια της *κατανόησης* (*understanding*) συνίσταται «στη διαδοχή και τη συνύφανση των ονομάτων των πραγμάτων σε καταφάσεις, αρνήσεις και άλλες μορφές ομιλίας»²⁶¹. Απόδειξη, διδασκαλία και κατανόηση συνδέονται ευθέως και αποκλειστικά με τη διάταξη των στοιχείων του λόγου.

Διαβάζοντας κανείς τη χομπσιανή ανάλυση των λειτουργιών του λόγου δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει την ευθεία αναφορά στο *De Inventione Dialectica*. Οι διαφορές, ωστόσο, είναι ριζικές. Είναι προφανές ότι ο Χομπς παραλείπει τη διάσταση της διδασκαλίας ως πειθούς που εισήγαγε ο Αγκρίκολα, επιλέγοντας να αναφερθεί αποκλειστικά στην πρώτη εκδοχή διδασκαλίας, την οποία ο τελευταίος αντιστοίχισε με την απλή κατανόηση και την περιέγραψε ως διαδικασία έκθεσης των βημάτων που οδηγούν σε ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα²⁶². Οι παρεμβάσεις του Χομπς δεν περιορίζονται στην αφαίρεση της πειθούς από την έννοια της διδασκαλίας: Το συγκινησιακό στοιχείο (*movere*) –εξ ορισμού συνδεδεμένο με την

²⁵⁹ *De Corpore*, 6.12.

²⁶⁰ Ό.π., 6.10 και 6.16. Τη διαδικασία της απόδειξης την περιγράφει επιπλέον ως «the whole method, therefore, of demonstration, is synthetical, consisting of that order of speech which begins from primary or most universal propositions, which are manifest of themselves and proceeds by a perpetual composition of propositions into syllogisms, till at last the learner understand the truth of the conclusion sought after» (ό.π., 6.12).

²⁶¹ *Leviathan*, II.10: Ο Χομπς γράφει «Forms of speech».

²⁶² Παράδειγμα απλής κατανόησης είναι, κατά τον Αγκρίκολα, η διδασκαλία της γραμματικής, δεδομένου ότι αυτή εξαντλείται στην έκθεση συγκεκριμένων κανόνων. Ο McNally την αποδίδει με τον όρο *exposition* και την αντιδιαστέλλει με το επιχείρημα (*argumentation speech*), το οποίο σχετίζεται με την παραγωγή πειθούς: «[...] αποκαλώ επιχείρημα τον λόγο μέσω του οποίου κανείς προσπαθεί να παράγει πεποίθηση όσον αφορά το θέμα για το οποίο μιλά» («Rudolph Agricola's *de inventione dialectica libri tres*: A translation of selected chapters», σ. 395 και σ. 408). Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη εκδοχή διδασκαλίας αποδίδεται ως «product of exposition», που έχει ως τελικό σκοπό την κατανόηση (*understanding*). Βάσει των παραπάνω, μπορούμε να κατανοήσουμε την απόσταση που χωρίζει την περιγραφή της ομιλίας από τον Αγκρίκολα ως της κατάστασης κατά την οποία ομιλητής και ακροατής ομο-νοούν (η αγγλική μετάφραση αποδίδει με ενάργεια τη νοητική συμφωνία ομιλητή-ακροατή: «[...]that one person makes another the sharer of his mind» (ό.π., σ. 407) από τη χομπσιανή επεξεργασία της διδασκαλίας ως «καθοδήγησης του νου του διδασκόμενου στις επινοήσεις του δασκάλου».

πειθώ²⁶³ – τυγχάνει ανάλογης μεταχείρισης και εξαλείφεται από τον κατάλογο των χρήσεων του λόγου. Η θεματοποίηση των παθών από τον Χομπς ξεφεύγει σαφώς από τα όρια αυτής της εργασίας, θεωρούμε ωστόσο αρκετό για τις ανάγκες του παρόντος επιχειρήματος να σημειώσουμε ότι η αναφορά στα πάθη ως παράγοντα αποσταθεροποίησης της πολιτικής κοινότητας αποτελεί σταθερό μοτίβο στο σύνολο του έργου του. Τέλος, η ιδιαίτερα σύνθετη επεξεργασία της τρίτης λειτουργίας της ομιλίας ως πηγής ευχαρίστησης (*delectare*) στο *De Inventione Dialectica*²⁶⁴ συρρικνώνεται στο *Λεβιάθαν* σε μια σύντομη πρόταση, η οποία φέρει στο τέλος της μια ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα υπογράμμιση: η ομιλία μπορεί να αποσκοπεί στην ευχαρίστηση ή τον εξωραϊσμό του λόγου, μόνο εφόσον την εννοήσει κανείς ως αθώο παιχνίδι με τις λέξεις²⁶⁵. Η αναφορά στο παιχνίδι και η έμφαση στην αθωότητα έχουν ως σκοπό να αμβλύνουν την επικινδυνότητα που κρύβει το εγχείρημα της υπό όρους απομάκρυνσης από τους αυστηρούς κανόνες που διέπουν τη χομπσιανή ομιλία, ενώ συνοδεύονται από την επισήμανση ότι «κανείς μπορεί να παίζει με τους ήχους και την αμφισημία των λέξεων» μόνο όταν βρίσκεται ανάμεσα σε φίλους ή σε στιγμές ανεμελιάς και όχι δημόσια ή ενώπιον αγνώστων²⁶⁶.

Η χομπσιανή επεξεργασία των λειτουργιών του λόγου, όπως παραδόθηκαν από τον Αγκρίκολα, ουσιαστικά συμπυκνώνει στην έννοια της *διδασκαλίας* το σύνολο των χαρακτηριστικών της *ομιλίας-γλώσσας* τα οποία αναδείξαμε στην αρχή αυτής της ενότητας. Συνεπώς, αναγκαία κίνηση για να παραχθεί η χομπσιανή έννοια της γλώσσας και της αλήθειας είναι η αφαίρεση από τον λόγο εκείνων των εκδηλώσεων του περιστασιακού και της υποκειμενικότητας, τις οποίες ο Αγκρίκολα αποδίδει

²⁶³ Ο Αγκρίκολα σημειώνει emphatically ότι «εάν αποκαλούμε επιχείρημα οτιδήποτε αφορά τη συζήτηση πραγμάτων αμφίβολων και αβέβαιων, πιστεύω ότι αυτά τα θέματα απαιτούν όχι μόνο τη διέγερση των συναισθημάτων, αλλά ότι καθιστούν αναγκαία την ακόμη πιο συχνή και έντονη διέγερσή τους». Βλ. ό.π., σ. 410 κ.έ. Η αναφορά στα «αμφίβολα και αβέβαια πράγματα» παραπέμπει στην παραγωγή πειθούς και το επιχείρημα (βλ. προηγούμενη υποσημείωση).

²⁶⁴ Ό.π., σ. 418 κ.έ.

²⁶⁵ *Leviathan*, IV.3: «[...] Fourthly, to please and delight ourselves, and others, by playing with our words, for pleasure or ornament, innocently.»

²⁶⁶ Ό.π., VIII.10.

γενικά ως πειστικότητα του λόγου (πειθώ): ό,τι απομένει περιγράφεται υποχρεωτικά με όρους διάταξης και κανόνων²⁶⁷.

5. Ορισμένες σκέψεις αντί επιλόγου

Είναι δυνατό να συμπυκνώσουμε τη συγκριτική παράθεση των δύο υποδειγμάτων, του αναγεννησιακού και του χομπσιανού, σε ένα θεωρητικό δίλημμα, το οποίο αφορά τη θεώρηση του λόγου ως δυνατότητας ή ως πεδίου κανονιστικών χειρισμών. Όλα δείχνουν ότι η ουμανιστική στάση απέναντι στο λόγο ως περιοχή επινόησης και δημιουργικότητας –με όλες τις συνδηλώσεις αστάθειας και μετασχηματισμών που φέρει μια τέτοια θεώρηση– υπήρξε το ισοδύναμο ενός «λογικού σκανδάλου»²⁶⁸ για τον Χομπς, ο οποίος προχώρησε σε μια κίνηση υποκατάστασης με σοβαρότατες λογικές συνέπειες. Με άλλα λόγια, ο λόγος ως πεδίο έρευνας του τι *δύναται* κάθε φορά να λεχθεί μεταπίπτει στην περίπτωση του σε μέριμνα του τι *επιτρέπεται* να λεχθεί, δηλαδή στη συγκρότηση μιας θεωρίας με κανονιστικό/δεοντολογικό προσανατολισμό. Οι μονοσήμαντοι όροι, προϊόν των καθολικώς αποδεκτών ορισμών, και ένα πρωτόκολλο κανόνων που υπαγορεύουν τις συνδέσεις των όρων μεταξύ τους παραπέμπουν σε ένα φορμαλιστικό πρότυπο, ο σχηματισμός του οποίου εξασφαλίζεται από μια σειρά αποκλεισμών όλων εκείνων των στοιχείων με σαφώς μερικό και τοπικό χαρακτήρα τα οποία ο Χομπς συνοψίζει στη μεταφορική και αμφίσημη χρήση του λόγου. Ό,τι, όμως, ουσιαστικά απωθεί το χομπσιανό μοντέλο δεν μπορεί παρά να επιστρέφει στις ποικίλες εκδηλώσεις του

²⁶⁷ Σε τεχνικό επίπεδο, η απόσπαση της πειθούς από τον λόγο σχετίζεται ευθέως με την αφαίρεση της *inventio* ως κατεξοχήν εργαλείου παραγωγής πειθούς. Ο Αγκρίκολα σημειώνει ότι «[...] έχουμε εντοπίσει την εύρεση εντός της λειτουργίας της διδασκαλίας» και καθιστά σαφές ότι «το σύνολο του λόγου διδάσκει, δεδομένου [...] ότι το να συγκινείς δεν διαφέρει από το να διδάσκεις, όσον αφορά την εύρεση». Όσον αφορά την ευχαρίστηση ως τρίτη λειτουργία του λόγου, προσθέτει πως «η ομιλία που είναι ιδιαίτερα ευχάριστη, διδάσκει και καλύτερα». Βλ. McNally, «Rudolph Agricola's de inventionem dialectica: libri tres. A translation of selected chapters», σ. 409, 412, 413 αντίστοιχα. Στον Χομπς, ο χωρισμός διδασκαλίας και πειθούς αποτυπώνεται με ιδιαίτερη έμφαση: «There is therefore a great deal of difference between teaching and persuading; The signs of this being controversy; the sign of the former no controversy (*Elements of Law*, 13.3).

²⁶⁸ Sauer, σ. 39.

λόγου στην κοινή του χρήση, με άλλα λόγια με τη μορφή στοιχείων της κοινής γλώσσας (ordinary language). Το χομπσιανό corpus –κι εν προκειμένω ο *Λεβιάθαν*– αποτελεί προνομιακό πεδίο κατάδειξης της υπονόμησης του νοήματος από την κοινή γλώσσα. Στην αυστηρή επισήμανση του Κικέρωνα κατά την οποία το μεγαλύτερο λάθος που είναι δυνατόν να διαπράξει κάποιος στο πεδίο της ομιλίας είναι «να αποκλίνει από τη γλώσσα της καθημερινής ζωής και την εγκεκριμένη από το κοινό αίσθημα χρήση της»²⁶⁹, ο Χομπς αντιτείνει μια έννοια κοινού λόγου (common discourse) ως χώρου σημασιακής αστάθειας²⁷⁰, σημειώνοντας πως «η κοινή και ασταθής χρήση των λέξεων» είναι αιτία λανθασμένων κρίσεων²⁷¹. Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου παραχωρεί έναν ελάχιστο χώρο για τον κοινό λόγο, φαίνεται ότι πράττει έτσι προκειμένου να πετύχει την περαιτέρω υποβάθμισή του μέσω της επίμονης σύγκρισής του με το ιδανικό του επιστημονικού λόγου²⁷². Η μειωτική αναφορά στον κοινό λόγο περιορίζει τις περιπτώσεις της νόμιμης χρήσης του και τον τοποθετεί αυτομάτως στο περιθώριο του λόγου ή διαφορετικά, ως μια περίπτωση εκτροπής από τον λόγο, η οποία γίνεται ανεκτή υπό τον όρο ότι κάνει την εμφάνισή της στις παρυφές της δημόσιας ζωής: ως απλή, ακίνδυνη συζήτηση στο επίπεδο ενός φιλικού συγχρωτισμού²⁷³.

Εντούτοις, η πράξη του ελέγχου, της περιχαράκωσης ή της απόρριψης των στοιχείων που το σύστημα αδυνατεί να αναγνωρίσει διαψεύδει την κρυστάλλινη καθαρότητα της κατασκευής, γεγονός που υποχρεώνει τον Χομπς να αναγνωρίσει, έστω κι εμμέσως, το βαθύτερο αίτιο της αποτυχίας της: την εγγενή δυσπιστία του απέναντι στο λόγο²⁷⁴, παρά τις αρχικές αντίθετες διαβεβαιώσεις. Η εν λόγω στάση

²⁶⁹ *De Oratore*, I. iii.12.

²⁷⁰ *Leviathan*, IV.24.

²⁷¹ Ό.π., XXV.1.

²⁷² Ό.π., V.14: Μια τέτοια περίπτωση παραχώρησης παρουσιάζεται μέσα από παραδείγματα κοινών εκφράσεων όπως η φράση: «η παροιμία λέει...» ενώ (είναι προφανές ότι) «οι παροιμίες δεν μιλάνε». Ο Χομπς σπεύδει να διευκρινίσει: «[...] yet in reckoning and seeking of truth such speeches are not to be admitted», περιχαράκωνοντας τη χρήση παρόμοιων εκφράσεων στη συρρικνωμένη επικράτεια του κοινού λόγου. Με άλλα λόγια, ο κοινός λόγος είναι χωρισμένος από την αλήθεια.

²⁷³ Sauer σ. 40.

²⁷⁴ Βλ. την αναφορά του Garsten σε ένα από τα πρώτα δοκίμια του Χομπς (A Discourse upon the beginning of Tacitus) όπου περιγράφεται ο θαυμασμός του τελευταίου προς τον Καίσαρα και την πίστη του στην αποτελεσματικότητα των εντυπωσιακών πράξεων στο Bryan Garsten, *Saving Persuasion. A Defense of Rhetoric and Judgment*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England 2006, σ. 33 κ.έ.

τον αναγκάζει να εισαγάγει ως συμπληρώματα στοιχεία ξένα προς το σύστημα: την έμφαση στη δύναμη της εικόνας, στο δέος και τον τρόπο της εξουσίας και στη λατρεία της ισχύος. Η επίκληση «μιας κοινής εξουσίας που να προκαλεί το δέος»²⁷⁵ είναι η απάντηση στην αποτυχία του λόγου να εξασφαλίσει την ενότητα της πολιτικής κοινότητας. Διότι οι συμβάσεις μεταξύ των ανθρώπων «δεν είναι παρά λόγια και αέρας» που τους λείπει η οποιαδήποτε δυνατότητα «να υποχρεώνουν, να συγκρατούν, να περιορίζουν ή να προστατεύουν»²⁷⁶. Μόνο το «δημόσιο ξίφος, στα λυτά χέρια ενός ανθρώπου ή μιας συνέλευσης»²⁷⁷ είναι δυνατόν να εξασφαλίσει ό,τι δεν μπορούν οι συμβάσεις: την ασφάλεια του ανθρώπου²⁷⁸. Η εμφατική εμμονή στην ανεπάρκεια του λόγου²⁷⁹ υπερτονίζει την ανάγκη αντιστάθμισης της έλλειψης: το δέος δίνει τη θέση του στον τρόπο²⁸⁰.

Η προμοδότηση της βίαιης πράξης αναδεικνύει τη μεθοδολογική αξία της *απόφασης* στο έργο του Χομπς και εν προκειμένω, στον *Λεβιάθαν*. Διότι η εγκατάλειψη του λόγου και το πέρασμα στη βία δεν υπονομεύει απλώς την αξιοπιστία της χομπσιανής κατασκευής, αλλά αναδεικνύει τα ελλείμματα λογικότητας που τη χαρακτηρίζουν. Η κατασκευή μιας αρραγούς ταυτότητας, κατά το πρότυπο της εικαστικής απεικόνισης του *Λεβιάθαν* στο εξώφυλλο της έκδοσης του έργου, ανάγεται σε υπέρτατο σκοπό του εγχειρήματος, όπως μαρτυρά η ένταση στην περιγραφή της στιγμής θεμελίωσης της πολιτικής κοινότητας: «Πρόκειται για κάτι περισσότερο από συγκατάθεση ή συμφωνία: πρόκειται για πραγματική ενότητα όλων σε ένα και το αυτό πρόσωπο»²⁸¹. Έτσι, δεδομένου ότι «η ικανότητα σύστασης και διατήρησης των πολιτικών κοινοτήτων βασίζεται σε συγκεκριμένους κανόνες, όπως της αριθμητικής και της γεωμετρίας»²⁸², αυτός που τους καταστρατηγεί

²⁷⁵ Η φράση «a common power to keep them all in awe» συνιστά μια μόνιμη υπενθύμιση στον *Λεβιάθαν*.

²⁷⁶ *Leviathan*, XVIII.4.

²⁷⁷ Το ίδιο.

²⁷⁸ Ό.π., XVII.2: «And covenants, without the sword, are but words, and of no strength to secure a man at all».

²⁷⁹ Ό.π., XIV.31: «The force of words, being (as I have formerly noted) too weak to hold men to the performance of their covenants».

²⁸⁰ Διάχυτες είναι στον *Λεβιάθαν* οι αναφορές στον τρόπο της εξουσίας και της τιμωρίας του Κυριάρχου. Βλ. ενδεικτικά, *Leviathan*, XV.3, XVII.2 και XVII.13.

²⁸¹ Ό.π., XVII.13.

²⁸² Ό.π., XX.19.

«δικαίως εξοντώνεται από τους υπόλοιπους»²⁸³, στερημένος από τη δυνατότητα του *αντιλέγειν*. Ουσιαστικά, κατά παρόμοιο τρόπο με αυτόν δια του οποίου η χομπσιανή «γλώσσα» οριοθετεί την επικράτειά της: μέσω μιας απόφασης αποκάθαρσης του πεδίου του λόγου από τη διαφορά. Η θεμελίωση της πολιτικής κοινότητας αποτελεί παρακολούθημα της συγκρότησης της «γλώσσας» και ο Κυρίαρχος, κατοπτρική αναπαραγωγή του ίδιου του Χομπς. Συνεπώς, στη βεβαιότητα περί της ορθότητας των απόψεων του²⁸⁴, όπως αυτή εκτίθεται στην εισαγωγική επιστολή-αφιέρωση του *Λεβιάθαν* στον Francis Godolphin, δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε αυτό που ο Leo Strauss χαρακτηρίζει ως βαθύτερη πρόθεση του Χομπς, δηλαδή «όχι απλώς την έκθεση της άποψής του για την ανθρώπινη ζωή ως έκφραση της προσωπικής του εμπειρίας, αλλά πάνω από όλα τη δικαιολόγηση της άποψής του ως της μόνης ορθής και καθολικώς έγκυρης άποψης»²⁸⁵. Ο φόβος της διαφοράς²⁸⁶ γεννά μια ανυποχώρητη αποφασιστικότητα εξάλειψής της, ακόμη και αν η τελευταία επιτευχθεί εις βάρος της λογικής ενάργειας της θεωρίας.

Ο βιογράφος του Χομπς, John Aubrey, παραδίδει μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία των συνθηκών γέννησης του δημιουργού του *Λεβιάθαν*, κατά την αφήγηση του ίδιου του Χομπς. Το αίσθημα του φόβου που δοκίμασε η μητέρα του λόγω της επικείμενης άφιξης της Ισπανικής Αρμάδας στα βρετανικά παράλια ήταν τόσο σφοδρό, ώστε να προκαλέσει τον εσπευσμένο τοκετό του, γεγονός το οποίο περιέγραψε με τη φράση: «(Η μητέρα μου) γέννησε δίδυμα, εμένα και τον

²⁸³ Ό.π., XVIII.5.

²⁸⁴ Στην εισαγωγική αφιέρωση του *Λεβιάθαν* με τον τίτλο «To my most honoured friend Mr FRANCIS GODOLPHIN of Godolphin», ο Χομπς δηλώνει: «I am a man that love my own opinions, and think all true I say» (ό.π., σ. 3).

²⁸⁵ Strauss Leo, *The Political Philosophy of Hobbes. Its Basis and Its Genesis*, trans. Elsa Sinclair, The University of Chicago Press, Phoenix Books, Chicago-London, σ. x.

²⁸⁶ Είναι εντυπωσιακό, στο σημείο αυτό, να αντιπαραβάλουμε τα λόγια του Κικέρωνα στο *Academica*, όπου παραθέτει συνοπτικά τη δικαιολόγηση της διαμάχης ως μεθόδου αναζήτησης της αλήθειας. Η έλλειψη βεβαιότητας που σημαδεύει τη γνωσιακή διαδικασία, γεγονός που έχει υποχρεώσει και τους πλέον πολυμαθείς διανοητές να δυσπιστούν απέναντι στις διανοητικές τους ικανότητες, ωθεί τον Κικέρωνα στην παραδοχή ότι «δεν μπορούμε να απαγορεύσουμε στους άλλους να διαφέρουν από μας». Βλ. σχετικά Cicero, *Academica* II, iii.1-8.

φόβο»²⁸⁷. Δεν θα υπερβάλουμε, επομένως, εάν ισχυριστούμε ότι οι μεταμορφώσεις του φόβου σημάδευσαν το σύνολο του χομπσιανού έργου κι εν προκειμένω, τον *Λεβιάθαν*: Ο φόβος της διαφοράς ως διατυπωμένο πρόβλημα υπήρξε το αίτιο της συγγραφής, ενώ το ίδιο το έργο, συμπύκνωση του οποίου αποτελεί η πρόταση εγκαθίδρυσης μιας εξουσίας εννοούμενης ως φόβητρο, αποτέλεσε το σχέδιο της οριστικής άρσης της διαφοράς οριζόμενης ως θεμελιώδες σφάλμα της κοινωνικής οργάνωσης.

²⁸⁷ «For Fame now raised and scattered through the land/ News that the day of judgment was at hand,/Which struck so horribly my mother's ear/That she gave birth to twins, myself and fear». Βλ. Aubrey, John, *The Life of Thomas Hobbes* στο διαδικτυακό τόπο http://www.wwnorton.com/college/english/nael/noa/pdf/27636_17th_U41_Aubrey-1-7.pdf

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alessio, Gian Carlo, «The Rhetorical Juvenilia of Cicero and the Artes Dictaminis» στο Virginia Cox, John O. Ward (eds.), *The Rhetoric of Cicero in its Medieval and Early Renaissance Commentary Tradition*, Brill, Leiden 2006.

Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, εισ.-μτφρ. Δημήτρης Λυπουρλής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002.

—, *Ρητορική Β'-Γ'*, εισ.-μτφρ. Δημήτρης Λυπουρλής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004.

Aristotle, *Posterior Analytics, Topica*, ed. & transl. Hugh Tredennick & E.S. Forster, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1960.

Aubrey, John, *The Life of Thomas Hobbes* στο http://www.wnorton.com/college/english/nael/noa/pdf/27636_17th_U41_Aubrey-1-7.pdf

[Ημερομηνία πρόσβασης 24/03/2013]

Black, Robert, «The Origins of Humanism» στο Mazzocco Angelo (ed.), *Interpretations of Renaissance Humanism*, Brill, Leiden 2006, σ. 37-71.

Cicero, Marcus Tullius, *De Officiis*, trans. Walter Miller, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1913.

—, *De Natura Deorum. Academica*, trans. H. Rackham, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1933.

—, *De Oratore*, with an English translation by E. W. Sutton and H. Rackham, Loeb Classical Library, 2 volumes, Heinemann/ Harvard University Press, London/ Cambridge, Mass. 1942.

—, *De Inventione. De optimo genere oratorum. Topica*, with Eng. transl. H.M. Hubbell, Loeb Classical Library, William Heinemann-Harvard University Press, London-Cambridge, Mass. 1949.

[Cicero], *Rhetorica ad Herennium*, trans. H. Caplan, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1964.

—, *Topica*, ed. Tobias Reinhardt, Oxford University Press, Oxford 2003.

—, *Orator, or Accomplished Speaker*, trans. E. Jones στο
<http://www.gutenberg.org/cache/epub/9776/pg9776.html>

[Ημερομηνία πρόσβασης 24/03/2013]

Cogan, Marc, «Rodolphus Agricola and the Semantic Revolutions of the History of Invention» στο *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, vol. 2, no 2 (1984), σ. 163-194.

Conley, Thomas M., *Rhetoric in the European Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1994.

Dunlop, John, *History of Roman Literature, from its Earliest Period to the Augustan Age*, vol. II, 2nd ed., Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green, London 1824.

Feldman, Karen S., *Binding Words. Conscience and Rhetoric in Hobbes, Hegel, and Heidegger*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois 2006.

Gagarin, Michael, *Antiphon the Athenian, Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin 2002

Garsten Bryan, *Saving Persuasion. A Defense of Rhetoric and Judgment*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England 2006

Hay, Denys, *Renaissance Essays*, The Hambledon Press, London-Ronceverte 1988.

Heath, Malcolm, *Hermogenes, On Issues, Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric*, Clarendon Press, Oxford 1995.

Hobbes, Thomas, *De Corpore* στο *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*.vol. I, ed. W. Molesworth, John Bohn, Henrietta Street, Covent Garden, London 1839.

—, *A Dialogue between a Philosopher and a Student of the Common Laws of England*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1971.

—, *De Cive: The English version*, ed. Howard Warrender, Oxford University Press, Oxford 1983.

—, *Leviathan*, ed. J.C.A. Gaskin, Oxford University Press, Oxford 1996.

Jardine, Lisa, «Lorenzo Valla and the Intellectual Origins of Humanistic Dialectic», *Journal of the History of Philosophy*, vol. 15, no 2 (1977), σ. 143-164.

—, «Humanistic logic» στο Schmitt B.C., Skinner Q., Kessler E., Kraye J., (eds), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, σ. 173-198.

Kennedy, George A., *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1963.

—, *The Art of Rhetoric in the Roman World, 300 B.C.-A.D. 300*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1972.

—, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1983.

—, *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1994.

—, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, 2nd ed., The University of North Carolina Press, Chapel Hill-London 1999.

—, (trans.) *Invention and Method: Two Rhetorical Treatises from the Hermogenic Corpus*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2005.

Kristeller, Paul Oskar, *Renaissance Thought and its Sources*, ed. Michael Mooney, Columbia University Press, New York 1979.

—, «Humanism» στο Charles B. Schmitt, Quentin Skinner, Eckhard Kessler, Jill Kraye (eds), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, σ. 111-138.

Lewis, Charlton T. & Short, Charles (ed.), *A Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford 1879.

Lines, David A., «Humanism and the Italian Universities» στο Christopher S. Celenza & Kenneth Gouwens (eds), *Humanism and Creativity in the Renaissance, Essays in Honor of Ronald G. Witt*, Brill, Leiden 2006, σ. 327-346.

Mack, Peter, «Humanist Rhetoric and Dialectic» στο Jill Kraye (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 82-99.

—, *Elizabethan Rhetoric. Theory and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

—, *A History of Renaissance Rhetoric. 1380-1620*, Oxford University Press, New York 2011.

Mann, Nicholas, «The Origins of Humanism», στο Jill Kraye (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 1-19.

Martinich, Aloysius P., *Hobbes*, Routledge, New York-London 2005.

McNally, James R., «Rudolph Agricola's de inventione dialectica libri tres: A translation of selected chapters», *Communication Monographs*, vol. 34 no. 4 (1967), σ. 393-422.

—, «Prima pars dialecticae: The Influence of Agricolan Dialectic upon English Accounts of Invention», *Renaissance Quarterly*, vol. 21, no 2 (1968), σ. 166-177.

Monfasani, John, «Lorenzo Valla and Rudolph Agricola», στο *Journal of the History of Philosophy*, vol. 28, no. 2 (1990), σ. 181-200.

Μπασάκος, Παντελής, *Επιχείρημα και κρίση*, Νήσος, Αθήνα 1999.

—, «Η ρητορική στη θέση της διαλεκτικής: για τη λογική θεωρία της Αναγέννησης» στο *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία*, τεύχ. 7 (2008), σ. 7-45.

—, «Ambiguitas Instead of Ambigere: Or, What Has Become of *Inventio* in Hobbes», *Redescriptions* 14 (2010), σ. 17-32.

Murphy, J. James, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1974.

—, Richard A. Katula, Forbes I. Hill, Donovan J. Ochs, *A Synoptic History of Classical Rhetoric*, 3rd ed., Hermagoras Press, Mahwah New Jersey 2003.

Nauta, Lodi, «Lorenzo Valla and Quattrocento Scepticism» στο *Vivarium*, vol. 44, no. 2-3 (2006), σ. 375-395.

—, «Lorenzo Valla and the rise of humanist dialectic» στο James Hankins (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, σ. 193-210.

Ong, Walter J., «Tudor Writings on Rhetoric» στο *Studies in the Renaissance*, vol. 15 (1968), σ. 39-69.

Osterreich, Peter L. and Sloane, Thomas O. (eds.), *Rhetorica Movet. Studies in Historical and Modern Rhetoric in Honour of Heinrich F. Plett*, Brill, Leiden-New York-Köln 1999.

Pettit, Philip, *Made with Words. Hobbes on Language, Mind, and Politics*, Princeton University Press, Princeton, NJ.-Oxford 2008.

Quintilian, *Institutio Oratoria I-III*, with an Eng. trans. Harold Edgeworth Butler, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1920.

—, *Institutio Oratoria. Book 5*, with an Engl. trans. Harold Edgeworth Butler, Harvard University Press-William Heinemann, London-Cambridge Mass. 1921.

Reinhardt, Tobias, «Techniques of Proof in 4th Century Rhetoric: *Ar. Rhet.* 2.23-24 and Pre-aristotelian rhetorical theory» στο David C. Mirhady (ed.), *Influences on Peripatetic Rhetoric. Essays in Honor of William W. Fortenbaugh*, Brill, Leiden 2007, σ. 87-104.

Reynolds, Leighton Durham & Wilson, Nigel Guy, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 3rd ed., Clarendon Press-Oxford University Press, Oxford-New York 1991.

Rubinelli Sara, *Ars Topica. The Classical Technique of Constructing Arguments from Aristotle to Cicero*, Springer, [Dordrecht] 2009.

Russel, Donald A., *Greek Declamation*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

Sauer, Elizabeth, *Barbarous Dissonance and Images of Voice in Milton's Epics*, McGill-Queen's University Press, Montreal-Kingston 1996.

Simon, Joan, *Education and Society in Tudor England*, Cambridge University Press, Cambridge 1966.

Skinner Quentin, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

—, *Visions of Politics. Volume II. Renaissance Virtues*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Spranzi, Marta, *The Art of Dialectic between Dialogue and Rhetori. The Aristotelian Tradition*, (Controversies v. 9), John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia 2011.

Strauss, Leo, *The Political Philosophy of Hobbes. Its Basis and Its Genesis*, trans. Elsa Sinclair, The University of Chicago Press, Phoenix Books, Chicago-London, 1963.

Stump, Eleonore (ed. & trans.), *Boethius's de topicis differentiis*, Cornell University Press, Ithaca-London 1978.

Vickers, Brian, *In Defence of Rhetoric*, Clarendon Press, Oxford 1998.

Weisinger, Herbert, «Renaissance Accounts of the Revival of Learning», *Studies in Philology*, vol. 45, no 2 (1948), σ. 105-118.